

ОМ
Д.В.ВАННИЧЕНКО

ГВОЗІ

КООПЕРАТИВНЕ ВГО „ГЛХ“
ХАРКІВ—КИЇВ.

Handwritten text in a cursive script, possibly a signature or a short note, located in the lower-left quadrant of the page.

A diagonal line of handwritten text or a signature, extending from the lower-middle towards the bottom-right corner of the page.

сб 10
Львів. Бібліотека
АД УРСР

[891.79-32 (В.ІІІ.01)]

11.618.

В. ВИННИЧЕНКО

В О Р И

Том ІІІ.

МОМЕНТ. ГЛУМ. РАБИНІ СПРАВЖНЬОГО.
ЗАПИСНА КНИЖКА. КУПЛЯ. КУМЕДІЯ
З КОСТЕМ. ЩОСЬ БІЛЬШЕ
ЗА НАС ЗІНА. СЛІПІЙ.

~~30120~~

~~93310~~

ІІІ.

Львівська Філія
Бібліотеки АД-УРСР

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВ—КИЇВ
1924.

857.79-32

45(2-9u)5-6 я44

КИЇВ.

Державний Трест „Київ - Друк“, 8-ма друкарня.
вул. Л. Толстого (був Караваївська). Ч. 5.

Д. У. Д. 3592.

1924.

519. Тираж 3000.

МОМЕНТ.

THE MOM

Момент.

З оповідань тюремної Шехерезади.

І раз Шахерезада так почав своє оповідання: Слухайте. Було це на весні. Ви ще пам'ятаєте, що то таке весна? Пам'ятаєте небо, си не, гли боке, далеке! Пам'ятаєте, як ляжеш в траву десь, закинеш руки за голову і глянеш у це небо, небо весни? Ех!.. Ну, словом, було це на весні. Круг мене кохалося поле, шепотіло, цілувалось... З ким?

А з небом, з вітром, з сонцем. Пахло ростом, народженням, щастям руху і життя, змістом сущого... Словом, кажу вам, було це на весні.

А я, мої панове, їхав з моїм контрабандистом Семеном Пустуном до кордону. І той кордон я мусів неодмінно у той же день перейти, не ждучи навіть ночі. Але коли я сказав це Семенові, він мовчки-понуро озирнув мене, знехотя посміхнувся й, одвернувшись до коняки, сердито крикнув:

— Вйо! Ти!

А Семен цей, треба вам сказати, не дивлячись на своє пустотливе прізвище, був чоловік поважний і випускати з себе слів без потреби не

любив. Сам був «парнишка» дебелий, «гвардійонець», як казали його односельчане, і на всіх через те дивився завжди згори вниз. Ступав по-малу, важко, серйозно і, навіть, коли ловили його «харцизники *)» не мінявся, тільки ще більш на-суплювався, очі робились ще меншими, колючими і страшно якось білили губи.

— Справді, Семене, я неодмінно мушу бути сьогодні на тім боці. Це як собі знаєте, — з натиском повторив я.

Семен навіть не озирнувся. На величезній його спині сидів цілий рій блискучих, маленьких, чепурненьких мушок. Коли він робив якийсь поривчастий рух, вони спурхували і прудко літали над спиною, неначе чайки в морі по-над скелею. Потім знов сідали і сиділи якось надзвичайно недвижно, ніби пильно вдивлялись в мене.

— Можуть убити, — раптом, верст через десять, суворо пробурмотів він, зачепивши віжки за люшню і починаючи робити цигарку.

— Були випадки?

Семен не хапаючись подув на книжечку паперу, повагом одірвав один аркушик і поліз в кишеню за тютюном.

— А чому не було?.. Чи на те розуму треба аби вбити чоловіка?

— Але було, що й не вбивали?

Семен лизнув папер, витер сірника, пихкнув кілька раз і, беручи віжки, зволив промовити:

— А чому не було? Було, що й не вбивали. Вйо!

— Ну, то й мене не вб'ють? — постановив я.

І, пам'ятаю, мені раптом стало страшенно смішно: я — мертвий. Ці мушки, Семенова спина,

*) Погранична сторожа.

конячинка, на якій підстрибувала комічно і глупо якомсь шлейка, Семенова шапка з прогризеним верхом і... я — будучи й мертвяк. Лежу десь в якому-небудь ярі ді кому, порожньому, надо мною небо, на виску маленька чорна ранка, а над ранкою кружка сидять такі ж самі блискучі, зеленкуваті мушки й ніби ворожать, заглядаючи у неї, туди, в середину, де оселилась смерть. І лице моє теж зеленкувате, тверде... А на скелі якійсь сидять чорні, великі, таємні ворони і ждуть чогось...

— Як надокучило носити голову на плечах, то йдіть, — раптом несподівано бовкнув Семен і, шарпнувши віжками, понуро крикнув: — Вішта Ти! Кукурудзяна...

Я посміхнувся.

«Кукурудзяна» насторожено прищулила вуха, прибавила ходу, але зараз же заспокоїлась і знов затупала байдуже й неухажно.

Пам'ятаю, село виринуло якомсь несподівано для мене. Не доїзжаючи до нього, Семен для чогось підвівся на возі, пильно подивився вперед і, звертаючи кудись убік, злегка повернув до мене голову й, тикнувши рукою кудись наперед, муркнув:

— Гряниця.

Я глянув туди, вперел. Далеко-далеко темніла, як тин, смуга лісу. Мені якомсь стало холодно в грудях і замерло серце. Так. Аж ось він цей кордон. Я жадливо дивився туди, в залите сонцем поле, на краю якого стояв цей тин і чув, як мені стає якомсь тісно, нудно, неспокійно.

— Ви мене зараз поведете, Семене? — спитав я.

Семен повернув до мене свій жовтосмуглий гострий ніс, підстрижені, понурі вуса й здивовано промовив:

Але! А чи я вже нажився на світі, щоб вести вас удень? Он маєте ліс, в тому лісі є жовніри, то йдіть їм у руки. А мене лишіть ще пожити трохи на світі... Ая!

Справа, очевидно, стояла зовсім кепсько, раз примусила на таку силу слів самого Семена Пустуна.

— Значить просто йти на ліс?

— Ая. Просто на ліс, жовнірам у руки.

Ми їхали якимсь лугом по-за городами. Верби схилялись над нами і мені чогось жаль було їх, цих любих, добродушних, непередливих верб. Поле сховалось, а з ним сховався й той таємний тин. Ми раптом зупинились.

Семен мовчки зліз із воза, підійшов до мене й, незадоволено-суворо, дивлячись убік, бовкнув:

— Так ви таки зараз хочете йти?

— Таки зараз,

— Можуть убити.

— Не вб'ють.

— Ну, то лягайте, — сердито хитнув він головою на віз.

Я, не питаючись для чого лягати, покійно ліг і, зустрівшись поглядом з вербою, криво посміхнувся до неї. Семен прикрив мене рядном, яке дуже пахло огірками, й одійшов. Потім я чув, як він зліз на візок, який від цього затрусився й заскрипів, понуро вйокнув і ми рушили.

Мабуть ми їхали знов без дороги, бо мене хитало, як в колисці, об колеса шарудів бур'ян і конячка часто зупинялась, десь хапаючи на ходу траву. І, пам'ятаю, коли мене хитало, я здавався собі трупом, який везуть уже від кордону.

Довго так їхали, а я тільки бачив перед очима масу соломинок, які кололи мене в лице, сіре

рядно і чув, як Семен понуро вйокав і пирхкала конячка.

Раптом знову зупинились. Рядно піднялось надо мною, а замість його глибоко-глибоко синіло небо і якоюсь незграбною скелею під ним стирчала Семенова голова в шапці, з його гострим, ніби мертвим носом і чорно-сивими, наче посипаними попелом, підстриженими вусами.

— Вставайте! — муркнув він. Я підвівся. Візок стояв біля повітки, проти якої, по другий бік подвір'я, стояла маленька, задумлива хатка, а між ними ворста на вулицю.

— В повітку! — хитнув Семен головою і кинув навкруги пильно суворим оком.

— Розпряжу коняку, та й поведу вас.

Я теж озирнувся, зстрибнув з всикика й побіг до повітки. Одчинивши двері, я ступив до неї... і від несподіванки закам'янів: на розкиданій соломі, як раз проти дверей, сиділа... уявіть собі... сиділа панна. Сама настояща, горедська панна, в гарненьких черевичках, що визирали з-під сукні, з солом'яним бриликом на колінях, з здивовано-направленими на мене очима. А очі, як у зляканої лані, проміністі, чисті, великі. Я рішуче нічого ніколи не мав проти гарненьких панн, але в повітці, на соломі, подвір'ї контрабандиста... Я мусів почувати себе ніяково.

— Можна ввійти? — ні з того, ні з сього промурмотів я. Очі панни ще більш поширилися, потім швидко пробігли по мені, здригнулись і бризнули сміхом.

— О, будь ласка! — галантно повела вона рукою круг себе і, навіть, посунулась трохи по соломі, ніби увільняючи мені місце. А очі її зо сміхом і з цікавістю дивилися на мене.

— Дякую, — засміявся й я. Мені зразу стало

легко й весело. Я непомітно озирнув її. В темному волоссі їй запуталась соломінка і дріжала над вухом; нижня губа, як у вередливих і гарненьких дітей, була трохи випнута наперед. В повітці було темнуватو, пахло вохкістю, шкурами, застрілою соломою.

— Ви, товаришу, мабуть, переправляєтесь через кордон? — спитала вона.

— Угадали. А ви теж?

— Я теж.

Ми обое чогось засміялись.

Влетіла ластівка, защебетала і вилетіла. Пам'ятаю, в якомусь куткові повітки тягнулась до землі жовта смуга преміння і здавалась золотою палицею, припнутою до стіни; за повіткою Семен когось лаяв, мабуть, конячинку; в двері видно було, як літали, наче чорні стріли, ластівки. З темних кутків повітки віяло якимсь стародавнім сумом, якимсь журним затишком. Десь з досадою гуділа оса.

Раптом у двір, пам'ятаю, швидко ввійшов якийсь дядько, покликав Семена й поспішно, таємничо почав щось тому говорити, часто поводячи очима до повітки, до поля, до села. Семен понуро стояв і слухав, спустивши вздовж тіла руки. Ми ж мовчали.

Панна раптом озирнула себе і засміялася. Ах, як би ви знали, який сміх у неї був! А сміх є дзеркало душі.

— Боже мій, як я вбралася! — скрикнула вона і, швидко вставши, почала знімати соломинки, які, мов золоті прикраси, висіли круг її сукні й хиталися.

— Знаєте: я вже два дні тут лежу, в оцій повітці! — засміялась вона до мене, — їй богу! Все чогось не можна йти. А тут гарно, правда?

Наче Індійський вігвам, чи як то у їх зветься? Мені дуже подобається. Сумно тут якось. Семен мені їсти сюди носив. Тільки трішки вже нудно стало. Ну, нічого, будемо тепер удвох нудитись. Правда? Тільки слухайте: що ви стоїте так, знімайте з мене солому. Гарні й кагалер!

А мені, признатись по правді, хотілось би ще більш обсіпати її цими соломинками, які так через щось були до лица їй. Я, сміючись, сказав їй це. Вона теж засміялась, схопила з землі цілу жменю соломи й, простягнувши мені, сказала:

— А ну, нате!

Я спокійно взяв солому й, не вагаючись, обсіпав нею її голову, плечі, груди.

Вона навіть не встигла рук підняти і стояла з здивовано поширеними очима.

— От тепер дуже гарно! — сказав я.

В цей мент в дверях з'явилась велетенська постать Семена й увійшла в повітку. Не звертаючи уваги на солому на панні, він подививсь кудись в куток і суворо промовив:

— Треба зараз тікати! Стражники трусять уже товаришів. Зараз у мене будуть.

Ми приголомшено Perezирнулись з панною.

— Чого ж вони шукають? — спитала вона глухо.

— Якусь панночку шукають. Мабуть підглядав хтось, — додав він тихше. — Треба тікати.

— Куди ж тікати? — чогось і я тихо промовив.

— Тікати на той бік. Хай панна йдуть з вами. Поки вони прийдуть, ви доберетесь до ліса.

Губи Семенові були білі, тонкі, очі зиркали з своєї глибини гостро, поривчасто.

— Добре? — звернувся я до неї.

— Як знаєте, — здвигнула вона плечима.

— Чекайте-но! — бовкнув Семен і вийшов з повітки, зачинивши за собою двері. Ми zostалися самі. Була якась жовта напівтьма з золстою смугою в кутку. Панна, з повіслими на ній соломинками, з великими очима, з суворо застиглою постаттю здавалась якоюсь фантастичною феєю. Сум десь вийшов із повітки, а в кутках її наче засіло щось злорадне, ехидне, зле і слідкувало за нами.

Десь загомніло двоє голосів. Ми, дивлячись одне на одного, напружено слухали... Стихло... Оса роздратовано гула десь і жила крилами об солому. Захрюкала під повіткою свиня, тяжко зітхнула і, мабуть, лягла.

— О, тільки не стражникам в руки! — раптом зірвалась панна з місця й прудко, твердо заходила по повітці. — Тільки не це! Тільки не це!.. У вас револьвер є? — вмить зупинилась вона передо мною. Великі, чисті очі її змінилися, стали якісь злі, сталеві, темні. Дитяча нижня губа тісно стислася з другою і, здавалось, вона держала голку в цих губах. Вся вона стала якась туга, тверда. Я виняв револьвер і дав їй.

— А стріляти ви вмієте? — хмуро й тихо спитав я.

— Убити себе зумію, — муркнула вона злісно й, розстібнувши кофточку, засунула на груди револьвера.

Зачулась важка Семенова хода. Він ввійшов з якимись свитками в руках і, подаючи їх мені, сказав:

— Одягніться. І просто на той ліс. Границя у самому лісі. . А я забавлю їх тут. Свитки якось з книжками пришлете. Поспішіться!

Серед свиток була жіноча хустка, а для мене — шапка. Ми мовчки, похапцем одяглись.

— Ноги з під свит видно... Нічого... — муркнув Семен... — Полеми будете йти... Аби здалека не впізнали... Неділя, в полі нікого нема... Хай бог допомага... Хутчій! — Ми поховали під свитки свої брилі і вийшли. На вулиці було тихо й пусто. Хатка задумливо дивилася собі віконечками; пурхали ластівки; небо синіло так ясно, так спокійно, привітно. Плутаючись в городині в своїх важких свитках, озираючись, з напруженими великими очима, з щільно стиснутими устами, ми бігли, спотикались, озирались, помагали одне одному і бігли, й бігли. Перелізли через перелаз, перестрибнули якийсь рівчачок, вскочили в коноплі, що вдарили на нас гострим духом і, лишаючи за собою широкий слід, вибігли на дорогу. З дороги видно було далекий тин лісу.

Пам'ятаю — зупинились. Важко й часто дихаючи, ми озирнулись і глянули назад. Пусто було. Мовчки стояли біля городів тихі верби і тільки де-коли меланхолійно шаруділи волохаті зелені коноплі.

На підборіздю панни блищали краплі поту, волосся висмикнулось з-під хустки й дикими, серпо-схожими пасмами обіймало лице. Свитка незграбною вагою висіла на плечах і тягнула їх донизу.

— Душно... — хрипло промовила вона. — Далеко ліс?

— Он! — хитнув я головою наперед.

— Не треба вже бігти... — притулила вона руку до серця. Ми пішли. Було соромно, злісно, шкода чогось.

Сзитка плуталась між ногами, шапка, як гарячий компрес, гріла голову, бриль ввесь час випадав із під свитки.

Ми озирались, але нікого не було на дорозі.

— Спочинемо... — промовила панна.

Ми сіли під хлібами. Панна озирнула мене і без посмішки сказала:

— Який ви смішний у цьому. Потім стомлено зняла у мене з голови шапку і поклала коло себе.

— Так краще, — слабо посміхнулась вона.

Пам'ятаю, від цього я почув її якоюсь близькою мені.

— Боже! ви мокрий ввесь. Чекайте!

Вона виняла з-під свитки хусточку і почала витирати мій лоб з серйозним і заклопотаним виглядом.

— Так. Тепер добре...

Мені говорити не хотілось. Я тільки міг дивитись на неї. Не знаю, чи бачила вона, що мені хотілось сказати їй... Не знаю.

Потім ми знову пішли. Озирались рідче, але пильніше дивились вперед до лісу, який все наближався та наближався до нас.

— Кордон у лісі? — спиталась вона.

— Здається. Так говорив Семен.

Перед нами далеко зачорніла підвода. Пам'ятаю, ми якось разом озирнули одне одного й весело зареготались.

— Єрунда виходить? — питаюче й зо сміхом сказала панна.

— Хм! — безпомічно озирнувся я.

— Знаєте що? Давайте сядемо й закриємо ноги. Ніби спочиваємо.

— Правильно!

Сіли. Заховали ноги під свитки і знов обдивились самих себе.

— Ні! Ми так схожі на старців, — засміялась вона. — Так не можна. Сядьте инакше. Не так... Сховайте ноги в пшеницю.

— Це — жито, — для чогось поправив я.

— Все одно. Ну, так...

Вона ставала все ближчою й ближчою мені. Здавалось, ми давно-давно колись разом жилидесь, потім розлучились, а тепер знову зійшлись.

Віз наближався... Ось уже порівнявся з нами. На ньому сиділо трое дядків з довгим аж до плечей волоссям і в капелюхах, похожих на перевернені догори ринки. Двоє з них сиділо, поспускавши ноги через полудрабки, а третій поганяв. Вони всі пильно подивились на нас і пробігли далі.

— Зійшло! — весело хитнула панна головою. — Ходім! Та скиньте вашу шапку. Сподобалась. Дайте сюди!

І вона здерла з голови мені шапку, ласкаво, тепло посміхнулась і сунула шапку в кишеню своєї свитки.

— Коли треба буде, дам... А гарно, правда? — раптом весело засміялась вона.

Я якось озирнувся на себе й справді помітив, що мені тепер дуже гарно стало, якось бадьоро, цікаво, дужо.

— Як вас зовуть? — спитався я її раптом. Вона лукаво глянула на мене.

— А вам для чого?

— Як то для чого?.. Цікаво знати, з ким ідеш.

— Фу, кат-зна-що! Хіба, коли я вам скажу, що мене звуть Гальою, Маньою, то ви вже знатимете мене? Не скажу.

— Через що?

— Не хочеться. Так краще. І сама не хочу знати, як вас зовуть. Я знаю, що у вас карі счі, потім... Яке у вас волосся?.. русяве, здається. Ну-да... Русяве волосся. Ну, і так далі. А ім'я

пошлість. Правда? — підняла вона якось мило брови й засміялась.

Я теж засміявся. Рішуче, я знав її, ми десь жили разом. Може вона була колись веселою березкою, а я вітром? Вона тремтіла листям, коли я співав їй в тихий вечір пісню вітра? Хто скаже, що ні? Може ми були парсю колосків і близько стояли один коло одного? Хто його зна, але я знав її давно-давно.

А ліс присовувавсь все ближче та ближче. Темна стіна його тупо, мовчки дивилась на нас і вороже щось було в цьому погляді, холодне, заховане в собі.

— Ліс... — тихо прошепотіла панна, дивлячись на мене уважними, ніби трохи здивованими, очима.

— Треба обережно йти тепер... — одповів я.

— А знаєте: мені чогось зовсім не страшно... Цікаво тільки дуже... — здивовано посміхнулась вона. Я глянув на неї. Надзвичайно гарна була вона тоді. І, пам'ятаю, в грудях мені сколихнулась якась хвиля, велика, тепла хвиля чулості, знаєте, така хвиля, яка буває, коли ви несподівано, від нудьги, заходите в храм і вас охоплює, разом з хвилею згуків, ціла хмара асоціацій, почувань і ви відчуваєте, як вам стає безмірно журно, тепло, затишно.

— Знаєте: ви надзвичайно гарні зараз! — проти волі вирвалось у мене.

Вона злегка почервоніла, очі ласкаво глянули на мене й вона засміялась:

— Я не знаю, що треба сказати на це...

Нам обом стало якось радісно ніяково і ми мовчки швидче пішли до лісу.

Пам'ятаю, після того ми вже не балакали. Іноді тільки озирались назад, перекидались ко-

роткими фразами й, зустрівши сь на мент очима, потуплювались і мовчки йшли далі. Стіна лісу ставала вищою, виразнішою.

Ми не знали, де йшла та межа кордону; може вона була тут же, зараз, може ще далеко десь; може вже якась пара очей пограничника стежила за нами, а рука пробувала, чи добре зводиться курок. Ми напружено водили очима по стіні, пролізали поглядом між дерева і нишпорили між ними... Але стіна злісно-лукаво, холодно ховала за собою те, що ми шукали, і чекала нас.

— Не видно нікого... — шепотіла панна.

— Не видно... — шепотів я.

І мені що-разу хотілось взяти її за руку, при-тулитись, злитись з нею і так іти далі. Надзвичайно хотілось... Але...

І ось стіна вже зовсім перед нами. Зійти з дороги, перейти вузьеньку нивку жита й ми в лісі..

Ми озирнулись. Дорога наша стояла порожньою і далеко там вливалась, наче бура річечка, в зелене море хлібів. Тихо було. Не так тихо, як десь у городі вночі, де мертво спить і камінь, і страждання, і ніч тонко дзвенить у вухах, як кажан вічності. А тихо тишою поля, де йде великий, здоровий, вічний процес народження, де вітрець лащить і грається з квітками, кібець, як прив'язаний за нитку, часто тріпочеться на однім місці і, ніби вирвавшись, кидається згори в зелений хліб; а в хлібі одбувається якась шамотня, якась боротьба інтересів кузок, червяків, мишей, колосків.

— Ходім... — прошепстіла панна.

— Ходім... — прошепотів я.

І знов мені захотілось взяти її руку... Але...

Ввійшли в жито. Зашаруділо жовто-сиве жито,

застрибали перед ногами коники... Ліс стояв недвижно, чекаючи.

— Слухайте! — раптом зупинилась панна. — Як мене вб'ють, а ви зостанетесь живі, напишіть по такій адресі...

Вона сказала адресу і кілька раз повторила її.

— Напишіть так: «Мусю вбито на кордоні. Вмерла так, як вмірають ті, що дуже люблять життя». Більше нічого... Чуєте?... Зробите?

— Зроблю... — тихо сказав я і... мені жагуче хотілось взяти її руку, тільки руку в цьому русому, шаршовому рукаві... Але...

— Ну, тепер ходім! — рішуче прошепотіла вона і, зустрівшись з моїми очима, ніби впилася в них поцілунком своїх очей, і ми рушили... Тихо, помалу, що-хвилини зупиняючись і впиваючись очима в нерухомий тин дерев...

— Чуєте ж: «як вмірають ті, що дуже люблять життя!» — раптом повторила вона.

Я мовчки хитнув головою.

Жито скінчилось. Починався ліс.

Старі товсті дуби, широко розставивши волохаті руки — віти, ніби приймали нас в свої зрадливі обійми. Стрункі берези, білі, мов оголені до пояса, соромливо стояли між дубами і ховалися за ними. Здивовано перестрибували з гілки на гілку якісь пташки.

— Сядемо... Треба роздивитись куди йти... — прошепотів я.

Ми ввійшли в кущі і, вибравши місце, звідки нам було видно ліс, а нас самих не видно, сіли.

І стали дивитись. Стовбури, стовбури, стовбури, плями сонця, кущі, тіні...

— Я нічого не помічаю... — прошепотіла Муся.

— Я теж.

— Мабуть далі...

— Мабуть.

— Посидьмо ще трохи... Гарно тут... Спішити нічого...

І вона тихо, журно, лагідно посміхнулась до мене.

Ми затишли. Ліс ніби помирився з нами й не дивився так вороже і суворо; дуби із співчуттям поглядали на нас згори; оголені берези несміло визирали з-за них і посміхались білим гіллям.

Ліс помирився з нами й провадив далі своє життя, життя кохання, народження, росту. На блідих квіточках кущів діловито гуділи бджоли; тукав дятел десь вгорі; дві пташки, пурхаючи з гілки на гілку, подивлялись на нас і несподівано зливались в обіймах. Літали сплетені коханням метелики, або в щасливому безсилі сиділи на листку й поводили вусиками. В траві парами кишіли кузьки. Одбувавсь великий, прекрасний процес життя.

Люблю я цей процес у лісі, в полі! Чистий він, не скалічений цими моралями людей, не заслинений лицемір'ям похоті, сильний, одвертий, простий. Люблю цих кузок, пташок, цих маленьких, несвідомих протестантів проти лицемір'я старшого брата свого — людини.

Оддаючись зо всею силою цьому процесові, або як би сказав цей брат—людина: «зо всім цинизмом», вони, ці кузьки, метелики ніби говорять йому: «на, дивись, нам не треба ховатись, у нас нема «незаконорождених», в нас нема пашпортів, моралів, «уложеній о наказаніях», ми маленькі, здорові, чисті циники».

Ми з Мусею дивились на їх, а вони літали, повзали круг нас, ці циники, вилізали парами, сплетені коханням, нам на коліна, сідали на голови. Квітки дивились на нас і пашіли духом ко-

хання і цвіту. Берези шептались між собою, оголені, білі берези.

— Душно якось... — прошепотіла Муся, глянувши на мене довгим блискучим поглядом.

А я мовчки дививсь на неї і чудно мені було якось. Ми, двоє людей, загнаних другими людьми сидимо і маємо зараз через щось іти ще до якихсь інших людей, що десь стоять у цьому лісі серед його кохання і ждуть нас з смертю в руках. Ми, двоє загнаних людей, близькі, з очима півними ласки й тепла одне до одного, з бажанням злити це тепло до купи, впитись цим теплом, цією ласкою, цим великим даром життя, ми, двоє.. двоє людей, а не кузок, сидимо і не сміємо цього зробити, бо... бо ми ж всього кілька год н «знайомі» одне з одним. Ми можемо зараз умерти, не стане ні моралі, ні законів, не стане ні кузок, ні ласки, ні тепла, але ми... не сміємо.

— Чого ви дивітесь так пильно на мене? — спитала Муся і з ласкою закрила мені очі рукою.

Тоді я схопив цю руку, притулив її до губ і замер. Муся дивилась на мене якось тепло, задумливо, сумно.

— Будете згадувати, як уб'ють мене? — прошепотіла вона.

— Вас не уб'ють.

— А я вас буду...

Я присунувсь ближче до неї і притуливсь лицем до плеча їй.

Свитка колола лице, але була миліше оксамиту. Груди їй почали здійматись вище, частіше.

— Не треба... — прошепотіла вона.

— Вам неприємно? — глухо спитав я.

— Ні... так...

— Так чого ж не треба?

Вона повернула до мене голову, посміхнулась і любовно-тихо погладила лівою рукою по лиці.

Берези визирали з-за дубів і безгучно, радісно сміялися; дуби ласкаво, поважно посміхались в свої кудлаті вуса; метелики й кузьки сміливіше пурхали, повзали... А там далеко, десь в вохкій глибині, в таємній напівтьмі лісу ждала смерть... Хай жде! Хай жде, чорна, слизька, огидлива...

— Мусю!.. — пригорнувся я.

Вона глянула в мої очі, в мої жадно розкриті губи.

— Ні. Не треба...

— Мусю!..

— Ходім уже... Пора...—злегка одвела вона мою голову. — Нате шапку, надіньте і ходім... Пора...

Ліс похмурився. Злякано спурхнули пташки й полетіли в глиб його.

Темна глибина ждала нас.

Я надів шапку, ми встали й, не дивлячись одне на одного, тихо посунули вперед. Ліва щока моя горіла, в руці ще була теплота її ручки, а в грудях з таємної вохкої глибини вже вповзало щось чадне, незграбне, холодне.

Зціпивши зуби, високо піднявши брови, ми обережно ступали і, хруснувши сухою гілкою, зупинялись, озирались і слухали.

— Де ж саме межа? — питала Муся.

Я здвигував плечима і йшов.

І чим далі ми йшли, тим я більше був певний, що нас уб'ють, що ми несподівано наліземо на варту, побіжимо і... все. Але, пам'ятаю, не було нічого по всій істоті, ні страху, ні суму, ні жалю, тільки одне величезне напруження, одне велике наближення до чогось фатального, неминучого,

один якийсь величезний пульс протесту, боротьби всеї істоти з цим призначенням, неминучим.

Ми то лягали і я, приклавши вухо до вохкої землі, напружено слухав, сподіваючись щось почути; то повзли рачки там, де рідко було дерев; то, як дві тіні, пробігали від стовбура до стовбура і замирили, великими очима дивлячись вперед і ловлячи кожний писк, кожний рух лісу.

А ліс мовчав і ховав в собі свою таємницю. Тут не було вже білих берез, не було метеликів, земля була вохка, чорна, вкрита гнилим листям та безліччю маленьких гілочок, які хрускали під ногами. Напівтьма дивилась на нас вороже, погрозово, безжалісно.

— Дайте руку... — прошепотіла Муся. Я глянув на неї. Вона була бліда. Очі горіли напруженням і були великі, прекрасні.

«Так, як вмірають ті, що дуже люблять життя» — згадалось мені. Я стиснув їй руку, вона мені, але зараз же й забули про себе і знову пірнули в це наближення, в це чекання, в цей майже незалежний від нашої свідомости велетенський протест наших істот.

Серед дерев засіріло.

— Шш!..—зупинились ми.

Якийсь просвіт... дерева рідче...

«Там!» — мовчки глянули ми одне на одного... Ступили кілька кроків і замерли... Десь тукав дятел... Шашіль гриз дерево... Одірвався сухий лист, зігзагами захитався і впав...

— Шш!..

Ще кілька кроків... Просвіт більший... Засініло небо... Руки дріжали, під грудьми проходили холодні хвилі, серце гупало...

Я зробив знак, випустив її руку і ми поповзли, безшумно переставляючи коліна і вибіраючи ру-

ками місця без гілок. Я озирався й дивився на Мусю; з висмикнутим волоссям, з великими палаючими очима, з міцно стиснутими устами, зігнута, вона здавалась якимсь дивним, прекрасним звірем, сильним, напруженим, диким.

Просвіт ширшав. Засиніло небо... далеко-далеко...

Прокотивсь якийсь звук і замер. Ми закам'яніли... Довго лежали і слухали... Тукав дятел... Пискнула пташка, сіла на гілку, повертіла довгим, як перо, хвостиком і пурхнула... Серце билось несамоовито.

Знов поповзли... Крізь рідкі дерева, кроків зо три перед нами, показалаь лощина. Я зробив знак Мусі, підвівся і подививсь. Це, мабуть, і була та сама межа... Я трошки посунувсь і глянув вбік. Так! Два стовпи один проти другого: один наш — великий, незграбний, другий з того боку — менший; обидва з орлами, обидва рябі. Круг їх таємна порожнеча... Та чи порожнеча ж? А може десь тут же стояла коло їх людина і порожнеча тільки ждала, щоб перетворитись в дикий галас смерті?

Я озирнувся до Марусі. Вона теж підвелась і напружено дивилась вперед.

«Тут!» — хитнув я головою. Потім нахилився до неї, міцно взяв за руку і прошепотів:

— Прожогом вперед! На крик і вистріли не зупинятись! Все одно!.. Ну!..

Я випустив руку її, зігнувся і кинувсь вперед. Хруснули гілки, але, здавалось, зашумів весь ліс, замиготіли стовбури, вдарив світ, в очах промайнула картина якоїсь довгої, рівної просіки і разом хтось десь крикнув, поперед мене вибігла постать Мусі, з поверненим вбік блідим, напруженим лицем, сильно вибухнуло щось збоку, крик-

нуло, знов вибухнув вистріл, виринув під ногами якийсь ривчак, лишивсь позаду, блиснула нога Мусі, якісь кущі, вітер в вухах. І щось велике, горде, могуче в грудях, щось легке, ширше, як небо, як повітря гір, як могучий потік. Летіли, озираючись, блискаючи очима. А за нами понуро одсувалась назад стіна лісу, одсувався наш сон, кошмар, наша таємна вохкість смерті.

Муся зупинилась. Очі горіли їй, лице дріжало великим щастям побіди, побіди життя.

— Єсть!—гордо, дико кинула вона, дивлячись назад.

— Єсть! — повторяла вона, задихаючись. Свитка високо здіймалась їй на грудях, серпосхожі пасми темного волосся розвівались, губи гордо розкрились і пашіли жаром щастя.

— Єсть! — раптом високо підняла вона руки і, обвивши ними мою шию, жагуче скажено придулилась до мене.

— «Єсть!!» — крикнула вся моя душа, вся істота моя назустріч їй.

Це було торжество двох великих кузск, це був вихор життя, який зміта все сміття «не треба», «не можна», це було щастя крові, мозку, нервів, кісток, це було найвище щастя народження, народження не з сліпими, а з одвертими, видющими очима душі.

Раптом вона одірвалась, подивилась на мене затуманеними очима. Злилася знов з моїми жадібними устами і знову одірвалась.

— Сядем... — безсило опустилась вона на землю.

Сіли. Важко дихаючи, ми безсило щасливо посміхались одне до одного і поглядали на стіну ліса. Там було тихо.

Довго сиділи так. Чогось не говорилося.

Дихання ставало рівніше. І непомітно, помалу ставало чогось жаль, чомусь хотілось ридати. Міся нерухомо, задумливо дивилася кудись вперед.

— Знаєте що? — раптом тихо промовила, якось нервово рішуче стріпнувшись уся.

Я чекаюче глянув на неї. Вона напруженим, любовним, довгим поглядом обвела мене і глухо промовила:

— А тепер ми попрощаємся. Чуєте? Я піду в один бік, а ви в другий. І ніколи ви не повинні шукати мене. Чуєте! Як вас зовуть?

Я сказав і здивовано дивився на неї.

— Ніколи!... Більше цього ні ви мені, ні я вам не дамо. Наше.... наше кохання повинно вмерти зараз, щоб, як хтось сказав, ніколи не вмірати. Розумієте мене, хороший? Єсть якісь метелики. Вони вмірають серед кохання. Ви розумієте мене?

Я розумів, але мовчав. А вона, ніби дивлячись собі в душу, одривисто, напружено говорила:

— Щастя — момент. Далі вже буденщина, пошлість. Я знаю вже. Саме найбільше щастя буде мізерним в порівнанні з цим. Значить, зовсім не буде. Так мені здається, так я зараз чую оттут... — вона показала на серце.

І криво посміхаючись, дивилась на мене великими благаючими очима підстреленої лані.

Я розумів її, я розумів її моєю невідомою тугою, цією великою журбою, що народилась чогось в грудях, розумів її всією налиплою на мою душу буденщиною.

Розум дивувався, протестував в глибині душі, але я мовчав.

Сонце пекло, шепотілись куці.

Потім вона підвелась, стала на коліна, обхопила мою нахилену голову і припала довгим жагучим поцілунком.

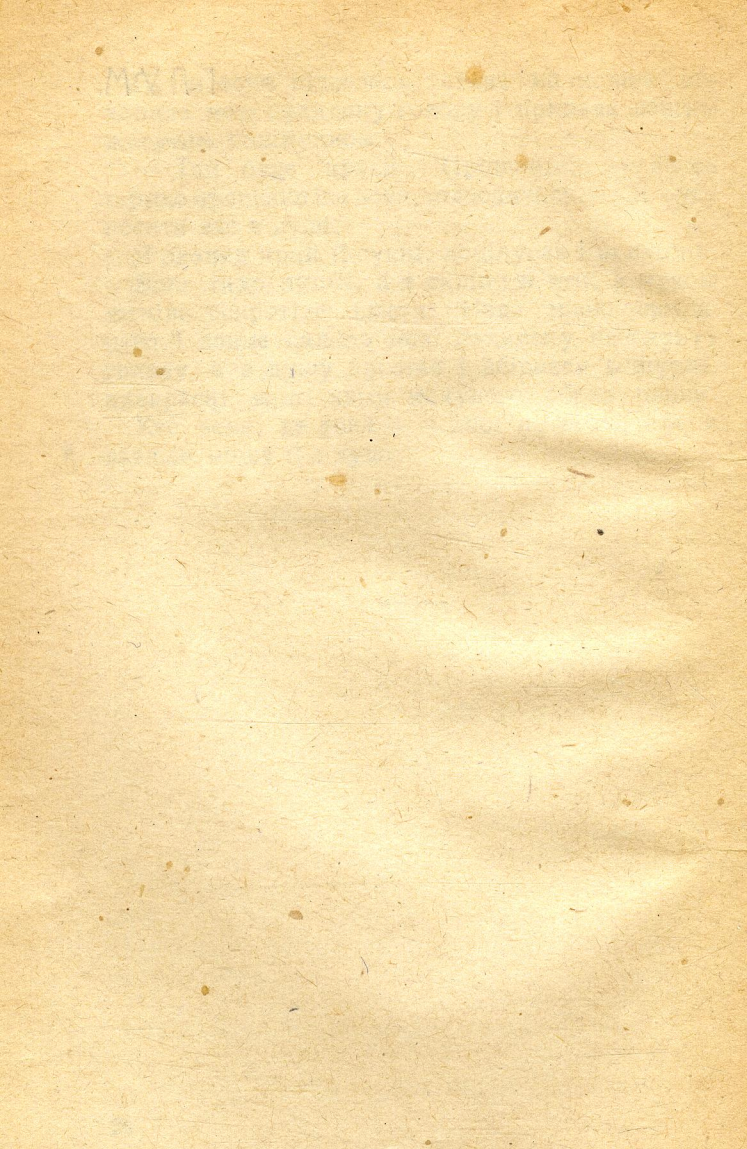
— Так буде краще. Прощайте... — яксь терпко прошепотіла вона, підводячись. — Я буду носити вас в душі.

Я схопив край її сукні, поцілував і випустив.

Вона тихо пішла, а я сидів і в мені з мукою щеміло осиротіле щастя. Надо мною синіло небо і сонце палило мою похилену непокриту голову, а в душу вростав і вбірався в журні, прекрасні, чисті квіти минулого образ панни.

Хто вона, де вона — й досі не знаю, але я завжди ношу її в душі.

ГЛУМ.

Г л у м.

Лист із тюрми.

...«І в безмежне, всевладне море любови моєї я прийму твої страждання, в бурі кохання змішаю зітхання твої, дощем поцілунків я змию сліди твоїх сліз, мій любий»...

Так пишеш ти.

А я... Ох, моя кохана! Мое море безмежне! З яким криком я ввірвався б в твою бурю, в твої води!

Але... Хтось ехидний, хтось недавній зазирає скося в душу і сміється. Так глумливо, так морозно так... правді во...

...«Я в сльозах обмию сміх мій й оповию твою душу. Ніжним лоскотом забавлю, нагодую, заколишу. Мило-мило засміється так намучена, наплакана душа. Що є дужче за кохання, мій коханий, мій єдиний?»...

Хтось ехидний і недавній скося дивиться й сміється.

Ох, як терпко, скучно, нудно від цієї посмішки!.

Зараз ніч.. Десь стоюка ніжна мати, тут безока, з волохатими цупкими лапами, з нудним, безгучним шамканням, гад слизький і чорний, повзе огидлива і диха в камері своїм смердючим і важким диханням-сном. Ненавижу прокляту!

Сижу й пишу тобі.

Ах, як хочеться зірватись, шарпнутись і вирватись з цих цупких обіймів гада, одірватись від цього недавнього, притулити образ твій до себе і забути... і забути те, що дужче за Кохання, те, що більше за Славу, більше за Смерть, більше за Думку, за велику, кохана, Думку! Те огидливе, маленьке, пошле, що, як злодій, прокрадається на бенкет Щастя і розгонить всіх як Деспот і Владика. Те огидливе, маленьке, що ми згорда зневажаєм і що хилить до землі найгордішу голову... Темне-маленьке, брудне... Кохана! Як це смішно і страшно!

Ти смієшся?

А ось прийде воно непомітно і неждано, розпихне нахабно твоє море, вип'є його, пацне поганою ногою в твій Гнів і маленьке, пошле, заволодіє всею твоєю душею, твоєю любов'ю, твоїми ідеалами, твоїм святая святих.

Ти смієшся?

А ось прийде воно і ти замовкнеш, а я не питиму, трусячись від жадности, дрібних рядків твоїх листів. Прийде воно і ти з жахливим дивуванням, з огидою будеш робити те, що воно скаже. А свідомість твоя безсила, з повислими руками стоятиме й дивитиметься на його. А Воля, як заляканий цуцик, заб'ється в найтемніший куток душі і жалібно скавучатиме там. А все те, що ми звемо святим і високим, як иній, розтане від гарячого, смердючого його дихання.

Ти смієшся?

А мені хочеться ридати. Що ж воне таке?

Я тобі скажу, я вчора вперше побачив його. Слухай.

Недавно, дуже недавно був у нас у камері товариш Семен Новогрудцев. Тепер вже його

немає; зовсім немає. А тоді, коли він був у нас, ми не любили його—він всім надокучав. Цілими днями він сидів на вікні, обнявши ґрату і дивився до жіночих вікон. Худорлявий, з впалими грудьми, з чорними пукатими, ніби здивованими очима, з облізлою борідкою, як поїдений міллю кожушаний міх і кругленьким придавленим носом, він, коли не сидів на вікні, то ліз усюди, де його й треба й не треба було. Перше, сидючи цілі дні на вікні, він з кимсь перегукувався. Крикне було фразу, як по складах, і поверне вухо до ґрати. Йому з вікон жіночих камер хтось тоненько відповідав, а він шикав на нас, сердився і знов кричав. Ми не чули, що йому відповідали, але нам було досадно, коли він щасливо морщив свої товсті, ніби припухлі губи; і ми заборонили йому кричати—«перешкоджати заніматись». Він довго сперечався, але стих і вже мовчки сидів, помахуючи тільки хусточкою. Сидить, сидить недвижно, впившись очима до жіночих вікон, і замаха хусточкою. Йому звідти теж мовчки відповідала хусточкою його Клара.

Це теж було досадно і ми заборонили йому «напускати холоду в камеру». З зачиненим вікном неможливо сидіти на підвіконникові і він сидів на койці, склавши ноги по-турецькому і писав на довгих клаптиках записки Кларі. І тільки де-коли, як траплявся слушний випадок, коли хто-небудь розчиняв вікно, він зараз же ставав позаду й чекав поки той одійде. Занявши місце, уперто, мовчки дивився до жіночих вікон і помахував хусточкою. Коли йому починали відповідати, він спірався на ґрату й застигав так на годину, дві, три, поки його не зганяли. Він злавив сердитий і починав лаятись, а в ку-

точках губ завжди була слина. І через це Клара уявлялась нам негарною, присадкуватою дівчиною, з малокровним широким лицем і дрібними прищиками на лобі.

С дів він за напад на якогось поліцмейстера і ждав собі каторги. Він часто говорив про своє діло, показував навіть усім свій акт обвинувачення, ми й цікавились ним, але, коли його одного ранку взяли на суд, це вийшло для всіх яксь несподівано.

Правда, ми зараз же й забули про це—мало нас ходить що-дня на суд; про це повинні пам'ятать дежурні по камері—приховати їхні обіди й вечері.

Але ввечері він не вернувся. Замість того в той же вечір стало відомо, що Семена Новогрудцева присуджено на смертну кару і просто з суду одведено в «покойницьку».

Ми всі якось мимоволі, почувши це, глянули на його койку. І щось тихе й велике оселилось в нашій камері в той вечір. Воно спиняло голосний регіт і робило балачки уривчастими, нескінченими, погляди задумливими. Принишкла камера.

В той же вечір я довго сидів на вікні, на тому самому вікні, з якого він гукав до Клари. Мене не зганяли. Я тупо дивився у ніч.

Далеко горіли вогні города, внизу у підвір'ї ходив вартувий і чути було, як хруськав під його ногами молоденький лід калюжок. Легким морозом була одягнена ніч.

Я поглядав на вікно Клариної камери, але воно жовтіло мовчки, застигло, байдуже. В других вікнах чорніли силуети голів, нагадуючи випнуті при березі з води голівки жаб; через підвір'я, від жіночої половини до чоловічої, пере-

літали перегукування, сплітались, плутались. Срібною ниткою звідкись ізнизу між ними тягнулася пісня, задумлива, безнадійна. Часами з-під темної стіни вилітав свист вартсового, довгий, як виття якоїсь тоненької гідкої звірюки, й безсило стихав. Вікно ж Клариної камери жовтіло рівно, тупо...

З того часу не стало Семена Новогрудцева. На другий день забрали його речі, ксйку його зайняв кучий, веснушкуватий бундовець ¹⁾ з чорним, кучерявим, ніби присмаленим волоссям; і Семена Новогрудцева не стало.

Був там за церквою, по другий бік коридору, в «покійницькій» хтось інший, хтось особливий, дивний, таємний.

Ми його рідко бачили, але кожного разу після зустрічі з ним, за душею тягнулось щось липке, надокучливе, як павутиння в-осени; всі вражіння, як скло від дихання, робились затуманеними, тусклыми.

Іноді його водили чогось в контору. Коли він проходив подвір'ям, де ми гуляли, всі зупинялись і дивились йому вслід. Ті, що грали в м'яча, або в цурки, ті, що боролись, що бігали в довгої лози, як зачаровані застигали з гілками, м'ячами, палицями в руках, з зсунутими на потилицю шапками, застигали й дивились, поки не глitala його хвіртка.

Я не знаю, чи була жалість у кого, та ридаюча жалість; знаю, що мені було дивно і чудно. І те, що він обережно ступав через розбиті нашими ногами намерзлі калюжки; і те, що черевики в його були з біленькою дірочкою й поруділими задками; і те, що він рухався, хитав нам головою,

¹⁾ Член соц.-демокр. партії робітників євреїв.

посміхався. Все здавалось недійсним, абсурдним, страшним. І ми з якоюсь зляканою приязнею, з якоюсь занадто похапливою й серйозною повагою вклонялись йому, а де-які навіть підходили й здоровкались з ним. І нам видно було, що лице таких було напружено-уважне, занадто серйозне й трохи лякане. Коли його заводили в контору, ми обступали того, що підходив до його і жагуче питали, що *він* казав.

— Нічого... так... питав, що нового...

І нам якось не вірилось, що *він* не сказав нічого особливого, чогось такого, чого ніхто з нас не міг сказати.

Він був страшною хвилюючою таємницею, до якої тягнуло несвідомо, уперто, якоюсь силою, більшою за індивідуальну волю.

Але ми навіть не могли бачити його в його камері, бо «покійницька» відокремлена від усіх камер, десь за церквою. Де-хто хотів пробратись туди, але до церковного коридору був приставлений дозорець, який суворо відганяв цікавих.

Ми тільки мали змогу бачити, що лице йому дуже запало, стало сірим, ніби виліплене з вапни, очі блищали фосфоричним хворим блиском, а шия зробилась довга і тонка, як шия обскубленої курки.

Кожний раз він з'являвся серед нас якось несподівано. Попереду дозорець, серйозний і заклопотаний, а за ним *він*, в скривлених черевиках, в чорній сорочці з засаленим коміром і пом'ятому капелюсі. Вони не зупинялись. І те, що ні ми його не зупиняли, ні він сам не зупинявся, щоб погуляти з нами, нікого не дивувало й навіть не приходило на думку, що могло бути инакше, що ми могли зупинити його, як зупиняємо товаришів з інших коридорів. Похапцем

уклоняючись нам, він проходив подвір'ям за дозорцем, а нам ставало якось ніяково, якось тісно і хотілося йти в камери.

Минув якийсь час. Була чутка, що подано «на височайшее», що хтось десь клопоче, потім пронеслось, що одмовлено, потім знов, що замінено безстрочною каторгою. А він сидів там десь в «покійницькій», таємний, страшний, особливий.

Часто ввечері я вилазив на вікно, дивився до жіночих вікон, але Кларине вікно жовтіло так само непорушно, застигло і одна тінь не миготіла у йому ніколи.

Потім раз ввечері, після повірки, пройшла по тюрмі чутка, що на прохання одмовлено. Хоча чуток було багато але цій якось всі повірили — занадто вона була коротка, суха і страшна.

На другий день я бачив *його*.

Ми гуляли. Ліниво похитуючись, падали рідкі сніжинки, небо стояло низько, задумано і ніби в задумі губило ті сніжинки.

Прогулка була нудна. Всі ходили окремо, піднявши коміри пальто і вперто дивлячись собі під ноги. На ринві покрівлі сиділи, понуро набундючившись, тюремні голуби.

Вони з'явилися, як звичайно, несподівано; попереду дозорець з чорною пишною бородою і в блискучих чоботях з широкими литками, а позаду *він*, в розстібнутому пальто із сірим лицем, з фосфоричним гнилим блиском напружених очей.

Йдучи, він заклопотано застібався. *Йому* було холодно.

Хтось поспішно уступився з дороги. Семен простягнув йому руку, той напружено, ще більш поспішно стиснув, хотів щось сказати, але *він* уже випередив і той тільки подивився йому вслід і для чогось поправив на голові шапку.

Раптом Семен озирнувся й, хрипло засміявшись, крикнув:

— Хороша погода, товариші! Правда? А мене після-завтра...

Він хитнув якимось догори головою й, зробивши *коло ший* рух рукою, хутко одвернувся.

Всі мовчки з широкими очима дивились на його.

Потім хтось пробурмотів щось, але він не слухав; похапцем, нерівно перебіраючи ногами, біг за дозорцем. Можливо, що йшов підписати останню «бумагу», можливо, щоб дати зняти з себе фотографію. І він поспішав—це так було йому потрібно, важно.

І страшно теліпалось вниз, там де коліна, його пальто, а руді каблуки похапцем хрустали льодом замерзлих калюжок.

В той же вечір до нас у камеру прийшов наш староста. Заклопстаний і занадто діловитий, як і всі старости, він озирнув камеру хазяйським оком, неуважно одповів комусь щось, покрутив свою ріденьку борідку і підійшов до двох товаришів, а з ними до мене. Одвівши всіх нас набік, він скинув пенсне і, витираючи його хусткою, впівголоса, діловито заговорив:

— Слухайте, товариші, я сьогодні дістав від нареченої Новогрудцева записку. Знаєте її?... Ну, от... Так вона просить неодмінно улаштувати їй побачення з ним. Офіційально вона не може прохати через конспірацію... А завтра його вішають.

Він начепив пенсне, поморгав бровами й вигляд у його став знов звичайний.

— Завтра? Хто казав?

— Хто казав, не важно. Це вже відомо... Ну, от...

І знов зняв пенсне і ще пильніше став витирати його. І знов йому очі стали кумедні, лисі і від перенісся червоніли до щок дві натерті смужечки.

— Як же це зроби́ти?—спитав я.

— Зробити треба!—сердито надів пенсне староста.—А як... У мене є такий план... Завтра у нас... Ну-да, завтра у нас прийом вушного лікаря. Внизу. В три години... Значить, прогулка вашого коридору... Вона попроситься до лікаря... Буде кричати, вимагати, словом мусить добитись, щоб її повели. Розумієте? Я перебалакаю з лікарем, він—скот, але мусить згодитись. Ну, от... В кабінеті вона одягне під спідницю мужські штани... Розумієте? Вона може спідниці не скидати...

— Скидати треба,—буркнув хтось з нас.

— Ну, все одно... Чорт!.. Ну, словом, вона собі там так переодягнеться, щоб з під пальто не видно було спідниці. Ну, от. Потім пальто, картуз, або шапку. Шапку краще, косу сховати можна... І потім нагору. Хтось з вас мусить перебалакати з дозорцем, що коло його камери. Обов'язково... Що? Розуміється, підкупити. Я думаю, що він за четвертну згодиться.

— Я берусь побалакати...—сказав я і мені було боязко, щоб через щось не доручили другому! Але всі згодились. •

— Ну, от!—заклопотано поправив пенсне староста й раптом озирнувся.

— А вам, товаришу, чого?.. Тут секрет... Ні, не можна... Добре, без вас знаю... Я зараз прийду, тоді скажете... Ну, так от... Перебалакати треба завтра ж вранці. Я зараз сповіщу Новогрудцева... Розставити по сходах варту. На випадок буде хтось з адміністрації йти, нижній вартовий дає сигнал, верхній передає боковому, боковий тому,

що піде з нареченою... Внизу, вгорі, коло бокових дверей і з нареченою... Я буду внизу... А один з вас...

— Мені прийдеться з нареченою йти,—похапцем й приглушено перебив я.

— Очевидно,—згодився староста.—Раз ви будете вести балачки з дозорцем, значить вам найзручніше. Отже... Завтра вранці ми ще побалакаємо... Як ви думаєте про мій план?... Добре? Ну, так до завтра!

Він діловито попрощався з нами, на когось накричав, когось вислухав, щось пообіцяв і заклопотано вибіг.

В ту ніч я довго сидів на вікні. Притулившись лицем до холодного заліза ґрати, я сидів, слухав гомін тюрми, а лице душі моєї було повернено туди, до «покійницької».

І я бачив: *він* сидить... Ні, це не так, він не сидить, не лежить, не ходить, не стоїть. *Він* *єсть* там. Самотній біля цього кишіння людей, таємний, особливий... Ні, він не сам, з ним є щось Друге. Вони вдвох: *Воно і він*, Чуття смерті і він. Чорне, тупе, непохитне, з роззявленою пащею *Воно* стоїть над *ним* і методично, холодно-кам'яно дивиться йому в душу. Неодступне і фатальне, від його не можна сховатись ні в минулому, ні в сучасному, ні в згуках, ні в фарбах. Воно скрізь. Коли в душі несміло підводить голову Думка й хоче подивитись в будучину, Воно зараз же роззявля пащу, одрива їй голову й одкидає кудись в чорну безодню. Найменшій, найнепомітнішій, яка тільки хоче *жити*, воно зараз же одгриза голову й одкидає в безодню. Смерть не любить думок.

І в душі валяються погризені трупи їх, гниючі, задубілі, смердючі. Від них іде сморід і чад, про-

ходить в очі і очі блищать гнилим фосфоричним блиском, а сіре лице стає трупним, землистим.

Він пручається, одверта душу в иншій бік, але Воно стоїть вже там і жде з роззявленою пащою, неблагане, невідступне.

А круг їх двох іде життя, вгорі горять вічні вогні неба, он там—вогні людей, тут—співи й гомін.

Вони не чують... Тихо в «покійницькій»... Гу-сто здалека гудить у церкві дзвін, вибиваючи години. Змовкло... Непомітно в хвилях дзвону влізла в мозок думка, зачепила другі, сонні; стріпнулося серце, задріжало, щось згадалось і народилося бажання. Тепле, тихе, рідне... Боже! Засміялося, озирнулося, і... поблідло, зщулилось, принишло і задихнулось в чорній пащі...

Пусто... Чад і Паща...

Тихо.

Дряпнулася миша... Затихла... Вилізла на стіл і гризе книжку, насторожено, напружено позираючи оченятами, як дві чорненькі булавочні головки.

«Вона погризе книжку!»

Рука прстягнулась до чогось важкого... Але натрапила на чорну Пащу й безсило, мляво опустилась.

Для чого? Хай гризе!..

І знову пусто...

І враз схоплюється. Щось штовхнуло, дико, несамовито, гнівно, з ревом хапа зубами руку і гризе. Фосфоринно світяться пукаті очі, бризка піна...

«Ох, це ж божевілля!»

«Ну, так що?»—диха Чорне.

І зуби слабіють, кров покриває білі знаки зубів... Пусто... Чад і Паща...

А ніч так помалу повзе, волохата, незграбна, мляво переставляє свої шупальці й одкидає в минуле менти, хвилини, години. Зорі покірно, терпляче дивляться на її роботу і ждуть, щоб сховатись.

Щось тріснуло... Підвів голову... Крізь ґрату, крізь скло ледве синіє зірка...

«Зірка! Люба зірка»...

Одчинив вікно... Здрігнулась лампа з холоду, заходив по хаті сивим туманом мороз.

Пахне!.. Снігом? Льодом? Мерзлою землею? Ворухнулось щось забуте, рідне...

Невеличка річка... Уважно щось слуха вмерзлий в лід очерет. Лід, порізаний коньками, матово блищить, а за темним силуетом церкви, в блідосинім небі сходить місяць... Білий, пухастий комір шубки, муфта, холодні щоки, легкий намороз на промінястих віях. Тихо... Самотно і сумно... Нікого—розійшлися всі додому. Пахне льодом, очеретом...

«Холодно?»

Бере за руку і тягне до себе в муфту, між свої ручки, теплі, любі, найдорожчі...

Непомітно із-за спини тихо вилізло і стало Чорне. Стало, роззявило Пащу і злякано зблідла муфта, очерет, затрусилось і зникло.

Мамо!.. Мамо!..

Впав додолу і з риданням головою б'ється об стінку.

Мамочко! Мамо!

Коло дверей дзвякнуло ключима, чужі, ворожі очі з насмішкою дивляться в спину.

«Який сором! Встать!»

Але Чорне дихнуло і сором зів'яв.

Хай!.. Все одно...

Безсило, зломано застиг. Нема нічого... Пусто... Чад і Чорне...

Тихо, мертво.

«Клара!»

Все здригнулось.

Клара!!

Жадно схопився, озирнувся... Впав до столу й пише, пише, пише...

Клара!

Що є дужче за кохання?

Чорне безсило тупчиться, клаца зубами, шарпа за руки.

Ха-ха-ха! Він пише. Блакитним світлом горить його серце, світлом чулості, світлом вічного, невміручого. Радісно взявши сь за руки, співають його Думки, вони легкі, горді. Дужі їхні тепер ноги, з гнівним сміхом перестрибують через голову Чорного й летять у вічність, в минуле і цілюються з любов'ю Людськості, з вірою, з тінями найкращих.

Чорне тупчиться, лютує, дряпа руки.

Ха-ха-ха! Він пише!

Світлом радості горить душа, ароматом терна, великого, віковичного, гордого страждання пашисть його душа.

Клара!

Мене з обуренням стягнули з підвіконника й сердито зачинили вікно. У камері було холодно і всі лаялись.

Вранці я балакав з дозорцем. Він спершу, не згоджуючись, рішуче й поважно похитав головою. Потім задумався і, мовчки слухаючи мене, дивився кудись убік. Потім подивився для чогось у вікно, зітхнув. І нарешті промовив:

— Очинь опасний хвакт!..

Я ще з більшим запалом зашепотів, держучи його за борт шинелі. Він знов дивився вбік, задумливо похитуючи ключима, і, знов зітхнувши, промовив:

— Та я пізнаю... Зачем не понять? Конешно, що нада пособить... Толькі ж...

І знов я зашепотів. Він уже іноді подивлявся мені в лице...

— Ну, знаєте що?—раптом перебив він мене.— Три десятки! І ваша сигналізація... Бо... Самі повинні розуміти... І не боліє п'яти минут... А січас половину... денег...

Пів «хвакта» було зроблено.

Я знайшов старосту і ми зараз же скликали «засідання». Призначивши ролі, ми стали чекати трьох годин. Кларі було послано «телеграму».

Рівно в три, вдаючи з себе хворого, навіть з ватою в вухах, я топтався біля прийомної. Дякуючи старості, хворих, крім мене, більше не було і на площадці було пусто.

Староста де-кільки раз виходив з прийомної, зазиравав, придержуючи пенсне, через перила вниз по сходах і знов заходив у прийомну. І кожного разу, як одчинялись туди двері, я бачив лікаря, товстенького, чорненького, з лисою, як пузир, головою й з напружено-чекаючими очима.

«Скот, але мусить згодитися»—безвладно думав я кожного разу, тупаючи ногами з нервового холоду і хукаючи в руки.

Клара з'явилась зовсім несподівано. Трохи задихана, дуже рум'яна, струнка і жвава, з жовтою як жгут косою і білими віями.

На непокритій голові, на плечах і на полах розстебнутої верхньої кохточки зів'ялі, мокрі сніжинки.

Її шукаючі, сірі очі зупинились на мені.

— Ви товаришу?

— Я.

Ми стиснули одне одному руки й разом ввійшли в кабінет. В кутку, на «зубному» кріслі вже лежали наготовлені речі для переодягання.

— А ваш дозорець де?—спитав староста.

— Зостався внизу. Я сказала, що сама знаю дорогу.

— Чудесно!

Староста вийшов, щоб «прочистити вгору дорогу», а я і мовчазний лікарь одвернулись від Клари, яка почала переодягатись.

Шаруділи спідниці, шнурки, тсптались її ноги. На дворі, з криками і частими вибухами реготу, гралися в сніжки.

Я і лікарь, не ворушачись, боячись повернути голову, як при фотографуванні, сиділи й дивились в заґратоване вікно.

І від того, що не можна було дивитись, страшно хотілось взяти і озирнутись.

— Вже!—глухо почулось позаду.

Ми з полехненням повернулись. Стояв білявий хлопець, в чорній шапці, в занадто великому, як на його, пальто і занадто довгих штанях, які на кінцях ніг лежали складками.

— Велике все трохи...—промовила вона, ледве посміхнувшись і зараз же зробилась серйозною.

Лікарь часто й заклопотано поглядавав на двері, без ладу переставляв по столі струменти і позирав на нас.

— Ну, ходім!—сказав я, підійшовши до неї.

Яка вона бліда була! Губи вкриті якимсь сірим нальотом, сухі, шаршаві; щоки білі, з густим ластовинням, яке вперед ховалося в рум'

янці, а тепер робило лице схожим на гороб'яче яйце. Очі напружено, горячково блищали.

Ми вийшли. На сходах стояв староста. Шлях був прочищений. Староста мовчки й серйозно хитнув нам головою, поправив пенсне й з терплячим виглядом сперся на стіну.

Я йшов попереду, а за мною чулось її нерівне, часте дихання. Один раз я озирнувся. Вона чекаючи подивилась на мене, але я нічого їй не сказав. Я хвилювався.

На площадці стояв наш вартовий, який теж мовчки хитнув нам головою. Ми швидко завернули вліво і ввійшли в коридор, в якому була тільки церква і його камера.

Нас уже ждав дозорець.

— Так я вас уже прошу, господа,—поспішно й м'яко зашепотів він:—п'ять минут, не боліє. Ви ж самі повинні розуміти...

— Добре, добре!—перебив я:—ведіть скоріше...

Вона часто розкривала рот і, як викинута на беріг риба, втягувала повітря.

Ми пішли. В темний коридор через церковні двері падав невеличкий, сірий світ.

Видно було паникадила, іконстас, пахло ладаном, старими ризами, дихало сумом і порожнім місцем. Здавалось, тут вночі хтось високий, закутаний в біле повинен ходити, зітхати і хода його повинна страшно лунати під високою, поною банею.

В кінці коридора була перегородка, за якою й була «покійницька». Дозорець часто озирався, пильно й стурбовано слухаючи, і ступав чогось на шпиньках, ніби намірявся когось злякати.

Зараз... Ще чотири, три сажні.

Чи він знає? Жде? Розкрив жадно свою душу?

О, розуміється, жде! Стоїть, стягнувши весь

вогонь з минулого й будучого, запалив факел душі і горить, ждучи. Стоїть повний нелюдської, своєї чутливості, повний велетенського, таємного хотіння...

Дозорець раптом зупинився й, озирнувшись до нас, зашепотів:

— Смотріть: ось двері в церкву. Как подам сигнал (я чхну), січас же, пожалуста, у ці двері і сховайтесь за стенкою. Вони не замкнені...

І навіть трошки одчинив і знову зачинив їх. Через двері з стіни суворо й пильно дивився на нас якийсь святий з сивою бородою й ніби говорив:

«Так, так. Самі повинні розуміти»...

— Добре!—прошепотів я.

Ще кілька кроків. Він, мабуть, вже чує нас.

Ох, яке велике таїнство відбудеться зараз!

Боже! яким я маленьким вміє здався собі з своїм коханням!

З якою побожністю дивився я на неї, на цю, що несе тепер в собі найбільше, найцінніше для *його*, для того особливого, для того таємно-мертвого, не померши живущого, не живучи!

Я безвладно почав ступати навшпиньки, одсунувшись трохи вбік од неї, що йшла твердо, напружено, з білим лицем, блискаючи в сірій напівтьмі точками очей.

Тихо рипнули двері перегородки. Дзвякнули ключі. В півночі коридорчика яснів вовчок «покойницької».

— Вони немножко... нездорові тепер...—прошепотів дозорець.

Ми не слухали його. Вона стояла позад дозорця, схилившись жадібно до вовчка, і я чув, як часто й дрібно трусилось все її тіло.

В «покойницькій» почувся чогось стогін, злісний, знесилений, глухий.

Я замер.

Дозорець нарешті одімкнув. Клара оступилась трохи вбік, вся рвучись вперед.

— Так пожалуста ж, як чхну, так ви, зделайте милость, поспішайте,—зашепотів дозорець.

Я чув, як у сні. Клара була вже в камері.

Двері самі з легким рипом причинились і в вовчок я бачив шапку й жовте в кучерях волосся Клари.

— Семеночку!!

Рипнула койка, тупнули ноги.

— Клара?

Спитав якось безсило, ніби з туману, звідкись здалека.

Шапка й волосся посунулись вперед. Я, йдучи, мав намір чекати її в великому коридорі церкви, але тепер, потягнений якоюсь силою, забув, посунувсь за шапкою й волоссям і застиг у пітьмі загороди.

Кларина голова лежала на його плечі, рука на другому і все тіло здригувалось в риданнях. Шапка валялась долі.

А просто на мене дивилось його лице, страшне, сіре, з темними тінями від кутків очей до вух, з шиєю обскубленої курки. Фосфоричні очі дивились... дивились ненависно, дико, з мукою.

— О-ох!—повів він помалу головою у один бік, потім в другий і заплющив очі.

— Ох, підожди!

Простягнув руку кудись убік. І зараз же підніс до рота склянку з чимсь бурим, набрав з неї в рот і, знов заплющивши очі, перекинув голову на ліве плече й застиг.

А з правого плеча підводилась її голова, з

диким здивованням дивилися очі, впивалися, ширились жахом, дивуванням.

— Семене!.. Семене!! — дико скрикнула вона, хапаючи за плече.

Він скоса, напіврозплющивши очі, глянув на неї, виплюнув з рота щось буре й безсило промовив:

— Я збожеволію сьогодні... Другі сутки болять зуб... Я розіб'ю собі голову... О-ох!!— страшно скрикнув він, хапаючись за голову.

Потім скажено схопив себе за губу й несамовито шарпнув раз, другий, вліво. З рота вилітав рев, грубий, дикий, горловий.

— Семеночку!.. Семеночку!..—шепотіла вона, ловлячи його руку. І дріжала вся.

Раптом стих. Зітхнув. Пильно глянув на неї, ніби впізнав і жагуче, жадно обняв, схопив, злився, зашепотів щось недоладне, ридаюче, похапливе. Мені видно було його потилицю, а з-за неї її очі; вони дивились злякано, здивовано, болісно приглушені чимсь несподівано незрозумілим і безмежно болючим.

І вмент він одірвався, одвернувся й знов підніс склянку до рота. Набрав, схилив голову на ліве плече й, заплющивши очі, застиг. Мертве, страшне лице в рамці вовчка...

Вона ж стояла сама, покинута, біла, в широкому пальто, з жахливим здивованням. Стояла мертво і не сміла торкнутись його, не сміла взяти його від того маленького, гидкого, що реготало з нас і глузувало тут перед лицем Смерти й Любови.

— Семеночку, — ледве прошепотіла несміло, скорбно.

Безсило розплющив очі, виплюнув буре й, здавивши руками виски, захитав головою. І стра-

шно між рук визирав його тупий, придавлений ніс і мертво-заплющені очі.

— О-ох!.. Я розіб'ю собі голову... Я розіб'ю!.

Вона гнівно стріпонулась. Гнівно схопила його руку, одірвала від лица, повернула до себе і... збезсиліла перед його мертвим, чужим, змученим поглядом.

— Семеночку!.. Любий... Я ж не маю часу... Сьогодні ж... Сьогодні в-останнє... В-останнє... Ти чуєш?..

— Я чую... Я чую... Ох, чую, будь ти проклят!! Трижди проклят!! Я чую...

Він схопивсь за голову й забігав. Потім став, налив повен рот із склянки, виплюнув і дико озирнувся.

— Клара!..

Хотів щось сказати, попросити, але вгав додолу й, перериваючи ридання якимсь ревом, почав стукати лобом об підлогу.

— Боже! Семеночку!!

Вона піднімала його, тягнула, цілувала. Він обнімав її ноги й бивсь головою об землю.

І помалу затих, підвівся.. Лоб і кінчик носа чорніли порохом, а очі були мокрі й на підборідді блищала слина, звисаючи бурою, тягучою павутиною на груди.

Хтось дуже шарпав мене за плече. Я озирнувся. Якесь знайоме лице..., злісне й злякане шепотіння.

— Слишите?.. Чхаю, чхаю... Січас тікайте... Пропає я!.. Я вас прошю... Баришня!.. Пожалуйте. Ніззя больше... Я вас прошю... Ну, так ніззя ж.

Я не бачив, як вони розійшлись. Дозорець вивів її рівну, пряму, ніби пронизану током жахливого здивовання, з дикими очима.

.

Вчора його повісили.

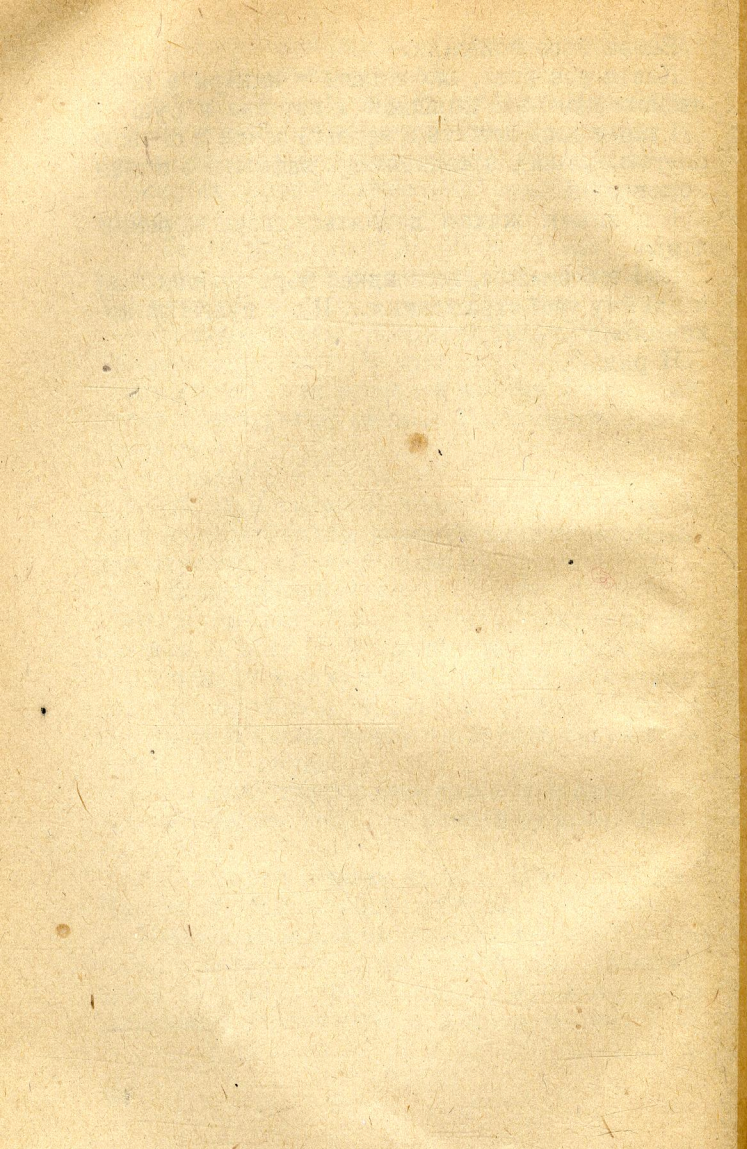
Казав дозорець, що вивели з камери з пов'язаною щогою і пляшкою лікарства в руці.

І тепер десь лежить в мерзлій землі, з синьою смугою на шиї, з видавленим язиком і з пляшкою в руці.

І з диким жахом дивляться згори на землю зорі.

...«І в безмежне, всевладнее море любови моєї я прийму твої страждання... Що є дужче за кохання?».

Я ридаю.

РАБИНІ СПРАВЖНЬОГО.

RENNI GLENNFOLD

Рабині Справжнього.

Ми страшенно і довго змагались. Одні, яких обидила Дійсність, доводили, що єдине цінне в життю—це Ілюзія, сон, уникання реального, що Дійсність—це бруд і страждання. Другі, які опеклись на Ілюзії, з піною у рота кляли облуди, мрії, всякий чад, який лише дурманить голову і збива людину з пантелику.

Доходило вже до лайки.

В куточку сидів один добродій з сумовитими ласкавими очима і весь час мовчав. Коли дебати дійшли вже до того, що ніхто нікого не розумів, добродій попрохав собі слова. Він якось так це зробив, що всі затихли й очікуючи подивились на його. Він з тихою посмішкою озирнув усіх і сказав:

— А не думаєте ви, панове, що Дійсність і Ілюзія не так то вже й важні? Га? Може б ви згоднісь вислухати два епізоди з мого життя? Вони б вам, здається мені, показали, що єсть щось таке, чому Дійсність і Ілюзія тільки служать..., Хочете вислухати?

— Просимо! Просимо!—охоче залунали голоси. Ми вже стомились від суперечки й раді були спочинуть від власного крику.

Добродій з сумовитими очима помовчав і почав:
— Ну, так слухайте.

Перший епізод трапився зо мною років шість—сім тому назад.

Я жив тоді в одному великому місті. Знаєте, мені здається, що великі міста викликають більше мрійности у людини, ніж село, або степ, або й саме море. Море та степ викликають настрої, а мрійність—фантазія родиться тільки в великих городах. Це поети набрежали на городи, що вони вбивають фантазію. Неправда. Коли бачиш, як повз тебе проходить що-дня сила різних обличь, а кожне обличчя ховає в собі цілі століття, коли чуєш круг себе різнотонний гук життя, то найпоганенька фантазія починає ворухитись і по своєму комбінувати все, що бачилось і чулось.

А ще як до того чоловік живе самотою, то й зовсім біда: комбінації складаються такі кумедні, що який-небудь тихенький реаліст із семинарів аж жахнутись може. (Ви помітили, панове, що у нас найбільше жахливий, чистий і ціломудрений народ—із семинарів?) . . .

А я жив зовсім самотою. Правда, товаришів у мене було багато, але... мабуть самі знаєте, що як більше товаришів, то менше приятелів. Особливо самотним почував я себе вечорами. Вечорами ж і фантазія моя особливо розходилась.

І, знаєте, до чого, з рештою, розійшлась вона? Але... прошу вибачення, панове—коли серед вас є семинари, то хай затулять вуха або, принаймні, зроблять вигляд, що червоніють, бо дуже боюсь, що зроблю їм прикрість своїм оповіданням. Уже?..

Ну, так от до чого розгулялась моя фантазія: *знайти жінчину*. Чекайте, чекайте, панове семінари, не робіть вигляду, що одтуляєте вуха, бо це ще не кінець. Я знаю, і ви шукаєте жінчину, ідеальну, високоморальну, чесну, чисту. Але річ в тому, що я зовсім не чесної, не моральної і не ідеальної шукав, а просто жінчини. Ах, та почекайте ж! Я знаю, ви мені порадите піти на вулицю і купити, як іноді в скрутну хвилину й самі, грішним ділом, робите. Тихесенько, мовляв, собі вийти оттак вечерком на вулицю, бочком так собі пробігти, соромливенько кашлянути, моргнути, трошки поторгуватись (але не довго, бо помітно)—і вся справа.

Ні, і не цього хотілось моїй фантазії. Я ж кажу вам, розійшлась вона до того, що аж самому чудно: їй неодмінно захотілось жінчини, яка б не купувалась і не була моральна. Ну, де ви такої візьмете? Бред, правда? Раз не продається, значить—моральна. Правда? А коли неморальна—то продається. А мені як раз хотілось неморальної. Просто химера розбещеної фантазії та й годі! Але що ти зробиш, як виникла і мучить? Серед товаришів моїх, правда, були семінари, але, каюсь, я не пішов до їх за порадою і з огидою дивився, як вони торгувались з жінчинами. Купуючи не на одну ніч, а на все життя (що звалось «женитись»), вони ставили умовою бути, перш усього, моральними—себ-то: все життя горіти жагою тільки одне до одного. На випадок недодержання контракта платиться неустойка муками сумління і карається осудом усіх семінарів. А семінари, панове, як відомо, страшенно непохитний, невблаганий, чесний народ: раз контракт зроб-

лено, раз тіло твоє запродане—кінець: є жага, нема—на другого не заглядайся, не бажай і не смій бажати. І цілком слушно, мої панове, цілком слушно й справедливо: на те й контракт, на те й об'являється перед всіма, що от такі то й такі женяться. Инакше, для чого ж це все? На сміх? Цілком згоджуюсь, панове, з семинарами!

Але мені все таки хотілось мерзлого в петрівку, хотілось знайти таку жінчину, щоб не продавалась і, почувавши жагу любовців, без контракту, без примусу, вільно, доброхітно робила зо мною обмін цінностями і не вважала б цього ні моральним, ні неморальним. Як бачите, бажання просто дике, неможливе, продукт розпутньої, ненормальної фантазії. Ну, де ви візьмете у нас таку жінчину? Нісенітниця.

А тим часом фантазія моя просто не давала мені спокою. Оттакі абсурдні бажання иноді найбільше допікають людині. Я думаю, це й семинари знають (наприклад, хоч би з того, що мають страшенне бажання весь світ перевести в секту скопців або, принаймні, оддати до їх в семинарію на виховання).

Вечорами я вже просто не міг сидіти дома і завжди виходив на вулицю. Вулиця ввечері—це зовсім щось инше, ніж вдень. Вдень вона носить потоки трудової енергії, вдень вона заклопотана, хмура, серйозна; вона грюкотить, лається, спішить. А ввечері, особливо, як виходить на небо блідий від суму місяць, вулиця робиться задумливою, лагідною й сумовитою, як закохана вперше дівчина. Сміється тихеньким, приглушеним, хвилюючим сміхом, не грюкотить, не лається, а дзвенить піснею, музикою, шепоче щось в тіні темних з-під низу і срібних зверху дерев. Не знаю, яку я більше люблю, але ву-

лиця ввечері надавала мені тоді ще більш бажання знайти витвір моєї дикої фантазії.

І я невимовно уперто шукав його. Майже під кожну хусточку і капелюшок зазірав: чи не глянуть сміливі, жагучі очі, чи не покличуть, чи не скажуть: «а! ось де ти, а я тебе шукаю так давно»... Мої ж зазірання ріжно приймали. Де-які хіхікали й соромливо одвертали сь, мовляв, нас треба брати не зразу й обережненько, бо це ж річ така стидка й неморальна, де-які прямо пропонували себе й одверто торгувались:—такі на знак цієї одвертої продажності вимазували щоки в білий кольор, губи в червоний, а брови в чорний. Траплялись і такі, які продавались не на вулиці, а з контрактом. Такі ходили строго, гордо, а коли я підходив до якоїсь такої і говорив їй «добри вечір», то вона так здивовано й ображено озирала всього мене з ніг до голови, ніби я їй сказав не прсте вітання, а якусь неможливу й страшну новину, вроді того, наприклад, що всі семинари зчезли з лиця землі. Розуміється, я мусів почувати себе осоромленим і бурмотіти вибачення.

Але, вірите, від таких невдач моя фантазія ще більш розпалювалась. Лихо та й годі! Бувало, йду по вулиці, а сам і не пам'ятаю, куди повертати, де зупинитись, чого виїшов, куди йду. Стану, бувало, озирнусь і знов іду. А в голові історії одна за другою, одна чудесніше, дивоглядніше другої, та все з участю небувалої жінчини.

І от один час почав я ходити в один бульварчик на перехресті трьох вулиць. Нічого надзвичайного на тому бульварчиківі не було, але я любив його через те, що позв його ходило багато люду. І затишно було там: дерева сто-

яли щільно одне біля одного, кудлаті всі, старенькі, спокійні, алеї рівні, чистенькі.

Раз ввечері моя фантазія розгулялась щось занадто, аж серце билось, наче я вже знайшов те, що шукав. Бувають такі хвилини, особливо як маєш двадцять літ, непокійну кров і не вчився семинарських наук.

Я довго сидів в той вечір на бульварчику. Вже публіка майже порозходилась, лаби порожні були і блищали під світлом ліхтарів. Один тільки я та дві, три парочки й були в алеї.

Раптом справа, якось несподівано, немов з-під землі, з'явилась висока, поважна жіноча постать і тихо пройшла повз мене. Я сидів у темному кутку, далеко від ліхтарів і не міг роздивитись обличчя її, але бачив, що постать направила на мене свої очі, уважно й спокійно обвела мене ними й пішла далі. Одягнена була у все чорне, голова замотана в чорний шарф, довге пальто, в руках торбиночка. Мені страшенно чомусь забилося серце, аж ворухнувся я, аж потягнувся за жінчиною, немов хотів бігти; але тут же спинив себе.

Жінчина пройшла кроків з п'ять і озирнулась. Озирнулась і...—чи мені здалось, чи справді так було—кивнула головою, ніби кликала до себе.

Я схопивсь на ноги. Схопивсь і став. Що за чорт? Чи мені привидилось, чи справді, помила? Очі глибокі, темні, обведені темною, смугою, смугою страждання або жаги. Лице бліде, біле, таємне. Вся постать поважна, горда, упевнена.

Ні, я помилився, це мені здалося.

Але я все таки пішов за нею, помалу, хвилюючись, нерішуче, а все таки пішов. Хто знає, може я й не помилився.

І дійсно, вона знов озирнулась. Тепер я виразно бачив: вона озирнулась і, здається, посмінулась.

Та чи посмінулась же? А може тільки так озирнулась, може злякалась мене і, коли підійду, озирне з ніг до голови й ображено здивується?

Я рішив іти за нею оддалік.

Хто вона могла бути? А! яке мені діло до того? У неї глибокі, темні очі, які кличуть сміливо, просто. Більш мені не треба знати.

Хм! А може вона сміється з мене, думає, що я—семинар, збираюсь купити, що не підхожу до неї?

На виході з бульварчика знов озирнулась, подержала на мені погляд і пішла вперед по вулиці.

Ну, тепер ясно, що вона веде до себе. Але, значить, вона *та*. Значить, це вже *вона*!

Сказати вам, що зо мною сталося, коли я виразно поставив перед собою, що *це вже вона*, неможливо. Передати те чуття здивованого захвату, побожності, які раптом пройшли по мені і стали в грудях, в палаючій голові, неможливо. Я йшов, як в чаду, радісним, неймовірним чаду за нею.

Ось вона завернула в якусь вуличку. На повороті озирнулась—чи йду я. О, ще б я не йшов! Іду, іду!!

Такого щастя, як в той вечір, коли йшов за поважною, високою постаттю жінки в чорному пальто, я дуже мало пережив за своє життя, панове. Дуже мало. Справді.

Йшли ми, може, хвилин п'ятнадцять. В ці п'ятнадцять хвилин я пережив стільки, скільки не переживав у п'ятнадцять місяців. Я двадцять

раз встиг уявити всю її з ніг до голови, всі будучі наші розмови, наш сміх, радісний, вільний, навіть її кімнату, затишну, чисту, з білосніжним ліжком, з мрійним лихтариком під стелею, напівсвітом і таємно-темними кутками, де на сторожі стоять духи кохання.

Перед невеличким будиночком жінчина раптом зупинилась, поманила мене головою, на цей раз уже зовсім виразно, і ввійшла в двері, трошки підождавши мене. За тими дверима було темно, а попереду чулась її хода.

Якісь сходи нагору...

Зараз вона вийме ключ, одімкне свою квартиру, прошумить поперед мене і стріне *там...* в тій кімнаті...

Ключа не вийняла, а просто одчинила двері, озирнулась і пішла. Знов темно... Зупинилась і стала одмикати двері... Клацав ключ і шуміло наше важке дихання... Від сходів, чи...?

— Сюди...—прошепотіла вона, одчинивши двері...

Я помацки ввійшов за нею.

Мабуть, сходи були дуже високі... Я просто задихався. Лихтарик не горів... Де ж вона?... Темно, якийсь чудний запах.

— Ну, та й стерва ж ця Дунька!—раптом злісно, хрипло вирвалось у когось у п'єтмі.— Кажин раз, сволоч, лампу мою заберють!...

«Хто це?... Що це?... Тут хтось сидів?!»

Заторохтіло сірниками, чиркнуло. Застрибали по стінах незграбні тіні. Передо мною, спиною до мене стояла тільки *вона*. Я швидко озирнувся. Нікого більше!

— Ну, подожди ж ти, сука, я тобі покажу!...—захрипіло від «неї».

Я захолонув... Щось страшно штовхнуло в голову, в серце... Ні, це не може ж бути!!

— І кажин раз! Мою заберють, а свою покине...Світи їйо!.. Сволоч! О!..

Сірник погас. Застукало скло, чиркнув знов сірник, знов застрибали, захитались по стінах тіні, незграбні, дикі, великі.

Потім всі зупинились і застигли на одному місці. Вона розмотала з голови чорний шарф, скинула й недбало повернулась до мене.

Що?!!

Якесь широке, трухляве, намазане білим лице, розплесканий в пудрі ніс, підведені, як у клоуна, брови й очі... Брудновата пасмочка воллєся.

Я став весь важкий.

— Ну, мілашка, роздягайсь... Що стоїш?..

І вона, недбало і цинично обнявши мене, байдуже одійшла до ліжка, швидко роздягаючись.

— Боже! Що ж це?

Я приголомшений дивився круг себе.

Кривий вмивальник... На йому лямпочка з склом, заліпленим пригорілим папером... В мисці в брудній воді шкаралупи цибулі, долі ночний горщик... Пара цікавих прусаків... Стіни з якимись безглуздими крикливими картинами. На столі тарілка з недоїденим оселедцем, пляшка від пива, шматочок хліба...

— Що ж ти стоїш?—крикнула вона здивовано.

Я перевів очі на неї. О, боже! Вона стояла вже в одній сорочці, брудній, подраній на животі, в якихсь плямах... Великий живіт випинався і, видно було, як хилитався, мов тісто; ноги сіріли і на них синіли сліди від линючих панчох.

А ліжко? Скривлене, з зсунутою на край брудною подушкою, без ковдри, оголене, завжди готове, з слідами її професії, убоге, огидливе ложе бідности, куплі й продажу жіночого тіла...

—Ну? скарей же, ціпка, скарей! Некада. Нада ще разок вийти на бульвар...

І вона лягла, велика, незграбна, м'яка, як великий шматок тіста. Лягла з нудною діловитістю, з страшною байдужістю.

—Ну?? Чого ж ти прийшов? Стоять?

Я шарпнувся, дріжачими руками виїняв гаманець і кинув їй карбсванця. Вона, підвівшись, здивовано дивилася на мене, а з сорочки вилились і звисли сірі, тістяні груди. Карбованець упав на живіт і наче вгруз у його.

— Самашедший какойсь!—вражено дивилась на мене, шукаючи рукою монету.

Ноги винесли мене на сходи, на вулицю і зупинились.

Мені хотілось сміятись, божевільно, дико сміятись!

Бліде, таємне лице з скорбними очима... Напудрений ніс і брови паяца... Марморова чистота!

Ха-ха-ха-ха-ха!!

Сміх душив мене. Хотілось виривать його шматками з грудей і шпурлять ним у цей місяць, у небо, у вікна спокійних, поснулих; хотілось впасти і битися грудьми, сміхом об землю, щоб повискакували спокійні, поснули і, з найжестшим від жаху волоссям, подивились на Дійсність, на велику товсту бабу Правду з тістяними грудьми і лицем паяца...

На!!!

Я озирнувся й харкнув їй в лице, в її наглі, жорстокі очі,

Н-на!!!

Я цілком щиро плюнув тоді, панове, в морду Дійсности.

А проходячи повз бульварчик, мало не став на коліна й не поцілував те місце, на якому ясно уявив, що це вона. Хіба, панове, я не мав рації так зробити? Хіба та Ілюзія не дала мені *Радости*, а Дійсність—*Страждання*? Хіба я не був щасливий ті п'ятнадцять хвилин? Хіба не реально я почував у себе в грудях захват, побожність, радість? Хіба не все одно, хто прислужився моїй Радости: Ілюзія чи Дійсність?

Я бачу, де-хто посміхається,—хіба можна рівняти цю стару, брудну бабу-Дійсність до юної, чистої, красуні-Мрії? Але позвольте мені, панове, розказати вам другий випадок зо мною, щоб показати, що я їх не рівняю і не маю потреби рівняти.

Ви слухаєте?

Добре.

Другий випадок зо мною трапився років через чотири після першого. Уявіть собі, я не кинув навіть після того своєї фантазії. Правда, на вулицях уже не шукав, але до кожної жінки придивлявся всею душею.

І, можете уявити, знайшов! Як, де—це зараз не цікаво, одним словом знайшов і вона стала моїм товаришем, другом, коханою. Звалась вона Ольгою.

Ми прожили з півроку щасливо, так щасливо, як, може, семинари й не повірять.

Але один раз на нашій дорозі трапилась одна жінчина, якій я подобався. Вона ні за що не вірила, що жінці без символістичних церемоній можна надовго вдержати біля себе мужчину. І, очевидно, постановила це довести на мені,

Людина вона була завзята, з себе гарна і з тим одчаєм, який являється після якогось злочинства, над мораллю. Їй, мовляв, було все одно,—все одно семінари осудили її, людина пропадає, отже—не вважай ні на що.

І от стала вона перевіряти. Певних її бажаних наслідків вона не добилась, а все таки зробила те, що Ольга в один день зникла, лишивши мені записку, що не хоче звязувати мене. Це була для мене така несподіванка, що я в той же день, як з'явилась у мене експериментаторка, вигнав її з такою люттю, що вона навіть виїхала з того міста зовсім.

Я довго шукав Ольгу, але знайти не міг. Партиїні справи хутко витягнули мене з того города; я виїхав в инший, потім опинився в тюрмі, просидів місяців три і вийшов на волю.

Знов почав шукати, але не знаходив. Шукати, правда, дуже і не можна було, бо був дуже гарячий час, тоді й партійних робітників не вистарчало для всіх потреб. Все ж я кожную вільну хвилину вживав на те шукання. І от, в той же час стала ходити чутка, що в тих місцях працює за шпика одна жінка, робітниця Феня. Казали, що вона дуже гарно одягається, заводить з революціонерами амурні інтриги й таким способом випитує та висліжує все, що їй треба.

Я, власне кажучи, спочатку тій чутці жадної віри не надавав, вважаючи її за звичайний сб'яв шпикоманії товаришів. Але потім мусів змінити свою думку.

З де-якого часу я почав помічати, що за мною вечорами часто ходить якась жінка, досить струнка, гарно одягнена, з густим вуалем на лиці. Мене не зачіпає, навіть робить вигляд, що

не зверта ніякої уваги на мою особу, але, видно, що знає кожний мій крок.

Я почав задумуватись і, навіть, вірити в існування Фені. Це було дуже неприємно. Став я стежити за нею, чого вона, власне, хоче від мене. З тюрми я вийшов недавно, оссбливого нічого не зробив ще. Хоче по мені добратись до більш цікавого осередку? Мабуть. Але чому ж не знайомиться зо мною? Чекає з мого боку перших заходів?

Хитро, але занадто вже. Знайомитись мені не було жадного бажання. Я рішив пожити якійсь час тихо, ухилившись од всякої партійної роботи і дати їй змогу переконатися, що від мене вона рішуче нічого не здсбуде.

Одсунувся і став жити тихенько. Майже ні з ким з товаришів не бачився, навіть найближчого свого товариша бачив дуже рідко і через те дуже таки нудгував.

Але Феня все таки не одставала й раз-у-раз з'являлась на тих же місцях. Це мене почало дратувати.

«А, будь ти проклята!»—раз страшенно розсердився я і рішив плюнути та переїхати в друге місто, перемінивши пашпорта, перекрасившись і, взагалі, набувши вигляд цілком іншої людини.

Це мені остільки добре пощастило, що навіть Петро, мій найближчий приятель, не впізнав мене, поки я сам не признався до його.

З його ж допомогою я втік з того города і, оселившись у другому, зараз же по саму шию вліз у рсбсту. Петрові ж доручив шукати Ольгу і, як тільки виявиться хоч якийсь слід її, дати мені зараз же знати. Петро гаряче пообіцяв.

В новій організації і взагалі у всьому городі мене ніхто не знав раніше і, навіть, товариші думали, що я живу по своєму власному пашпорту і дійсно звуся Іваном Березовським. Я дуже радий був тому.

І от, уявіть ви собі: місяців через два я якось озираюсь, ідучи по вулиці, і бачу, як в чиїсь ворота хутко ховається жіноча постать похожа на Феню! Мене так і кинуло в холод. Це вже не спроста! (А роботу в цій організації я взяв таку, що менше каторги й не жди).

«Ах, ти ж подла морда! Ну? Знайшла таки!» думав я. І страх, і лють мене взяли. Ну, що його робити? Раз вона мене *таким* знайшла, то сховатись мені вже неможливо. Що робити?

Не пішов я вже й по справі своїй, вернувся додому, сів і сижу. В квартирі повно «матеріялу»—«чистить» і не берись.

Знає вона, де я живу, чи ні? Давно вже слідкує, чи тільки сьогодні напала на мене?

Як дізналась вона, що я тут? Як впізнала? Від кого? Сама чи хтось сказав?

Розуміється, на всі ці питання одповісти я не міг.

Нудьга мене взяла, страшенна нудьга. Днів два я нікуди не виходив, а товаришів сповістив, щоб до мене не ходили й мене не ждали якийсь час—небезпечно, мовляв.

І все хожу по своїх двох кімнатах та думаю. І, нарешті, придумав. Одягся, поклав бравнінг в кишеню і вийшов на вулицю.

Феня вже ходила проти дому, де я жив, на другому тротуарі. Вона була в іншому убранні, але я зразу впізнав її. Я просто став прямувати на неї.

Але вона, помітивши це, спокійно, не хапаючись, наче скінчивши прогулку, підійшла до візника, сіла на його, щось сказала і поїхала, промайнувши під самим носом у мене. Маєте!

Я сказано здавив рукою револьвер в кишені, зціпив зуби і вернувся додому.

Що робити?

Ще більша нудьга обхопила мене. Тікати знову. Яка рація? Що допоможе? Єдиний рятунок—убити її. Зазнайомитись, завести куди-небудь і вбити в той же вечір.

Але як це зробити? Вона, видно, має це на увазі, коли тікає.

Звернутись за поміччю до товаришів? Але чи маю я право втягувати їх в цю справу? Коли вона проследила мене, то, значить, і товаришів проследила, значить і їх буде берегтись, значить, і вони нічого не допоможуть. А як не проследила якого, то хіба я знаю якого? Хіба я знаю, чи не заберуть його, як тільки він підійде до неї?

Та й коли це зробити? Може в цю вже ніч прийдуть за мною?

Боронитись чи здаватись без бою?

Всю ніч я не спав і ждав «гостей». Задзвенить дзвінок до дворника, я схоплюсь, замираючи, слухаю і жду. Ні, не до мене.

Знов лежу, не сплю і слухаю.

Так всю ніч.

Вранці я рішив звернутись до товаришів. Але напившись чаю, заспокоївшись трохи, знову лишив цю гадку. Над вечір не витримав, схопив пальто і хотів бігти, але знову роздумав і зостався. А може все це тільки здається мені? Може ніякої Фені тут немає?

Пам'ятаю, я був як божевільний. Злість, нудьга, лють душили мене. Голова від безсонних ночей горіла.

«Ех! — пам'ятаю, вибухла в мені постановва.—Що буде, то буде. Так далі неможливо. Стріну на вулиці, тут же вб'ваю. Годі!»

Схопив капелюх, пальто, бравнінг і вискочив на вулицю.

Її не було. Пройшов квартал, другий, озирнувся, вернувся, знов пішов уперед—нема.

Став дихать трохи спокійніше.

«Може справді все нісенітниця?»

Навіть соромно трохи стало.

Коли—зирк! попереду, в воротах якогось великого будинку, виткнувся краєчок її капелюха. Пам'ятаю, в мені страшно замерло серце. Але я навмисне одвернувся, зроби́в найбайдужісний вигляд і тою ж ходою пройшов повз ворота, не дивлячись навіть у них. Був як раз невеличкий дощик, я підняв комір пальто і пішов далі, не озираючись і не хапаючись.

Вечір темний був, прохожі спішили додому і де-далі ставало їх менше та менше. Я все йшов, не озираючись і не знаючи, чи йде вона за мною, чи ні.

Може передала другому шпикові і той під виглядом хоч би того добродія з парасолем і йде оце?

На розі одної вулиці, ніби спіткнувшись, я хутко глянув назад. Далеко виднілась на мокрому тротуарі жіноча постать.

Але чи вона?

Я хутко завернув за ріг, перебіг вулицю і сховався в якийсь двір, виглядаючи на вулицю в щілину фіртки.

Довго ждав і вже хотів виходити, коли на

тім самим розі з'явилась вона і стала пильно озиратись.

«Ага!—злорадісно думав я:—Шукай, шукай, серце, ось зараз ти знайдеш щось!»

Жінка рішуче повернула вліво, в ту саму вуличку, де сховався я, і пішла по другому боці.

Я почав хвилюватись: що робити? Вийти, піти за нею і вистрілом в спину убити її? А як вона помітить і сховається, або підніме крик і не допустить до себе та ще й арештує?

Чи зробити вигляд, що не помітив її, іти по другому боці, не озиратись і завести в якусь безлюдну вулицю, потім зразу, несподівано обернутись до неї, підбігти і тоді?

Я рішився на останнє.

Говорю ж вам, я був майже божевільний від всього того.

Я швидко вийшов з двору, знов підняв комір пальто і, як людина, що кудись спішить, заклопотана справами і цілком заглиблена тільки в них, пішов за Фенькою.

Вона йшла прудко й часто озиралась. Спочатку, мабуть, не помічала мене, але, коли я наблизився вже дуже близько, раптом зупинилась і нерішуче, видно, гляділа на мене. Але я пройшов, не повертаючи голови, не подаючи ніякого знаку, що мене щось цікавить, нахилив низько голову, немов пірнув весь у свої міркування.

Скоса подивляючись все таки на неї, я бачив, як вона помалу, ніби не довіряючи мені, обережно рушила за мною.

План удавався!

Я ще з більшим заклопотанням засунув руки в кишені і йшов так само вперед, не озираю-

чись і ні на що не звертаючи уваги. Вуличка була маленька, з одноповерховими будиночками, немощена, брудна. Прохожих майже зовсім не було, лихтарі стояли один від одного так далеко, що в просторі між ними було зовсім темно. В одному з таких просторонів я намислив покінчити з нею. Спочатку ледве позбавить ходи, потім поправити що-небудь коло черевика, далі зразу повернутись і побігти прямо на неї.

Серце мені билось де-далі то дужче, але рука, пам'ятаю, почувалась твердою, залізною, непохитною.

Один раз я знов спіткнувся, щоб подивитись чи йде вона.

Ішла!

«Так, так, голубко, йди, йди!»

Я став іти тихіше. На вулиці ні душі не було. Десь гавкала собачка. Накрапав дощик. Потягнувся довгий тин чийогось саду.

«Це добре,—думав я,—з цього боку, значить, безпечно».

З її боку були будиночки, але ставні так щільно затуляли вікна, що хатки здавались вимерлими й безлюдними.

Я зупинився, нагнувся і став ніби зав'язувать шнурок коло черевика. А сам з-під низу пильно дивився назад. Вона йшла не зупиняючись і була недалеко від мене. Очевидячки була певна, що я не впізнав її і не думаю про неї.

«Чудесно!»—радів я.

Зав'язавши шнурок, я пішов знов уперед.

Але недовго йшов. Щось ніби штовхало мене, шарпало за серце, серце замірало, весь я хвилювався.

І раптом, немов з чужої чиеїсь волі, зразу повернувся і хутко пішов назад.

Жінка не зупинилась, але, мені здалося, ніби припинила трохи ходи. Я перебіг вуличку і попростував прямо на неї. Вона зупинилась, потім повернулась і хотіла бігти назад.

— Сті-ій!!—закричав я несамовито.

Крик був такий дикий і чужий мені самому, що, пам'ятаю, аж я злякався.

Жінка зразу стала й повернулась до мене.

Я витяг револьвер і біг на неї.

Ось зовсім близько. Жде.

«Стрілять, чи ще ближче?»—мигнула думка.

І—підняв уже руку, коли жінка раптом здригнулась, жахнулась, крикнула і знайомий, зляканий голос так і вдарив мене по нервах:

— Грицю! Чекай!!

Я аж кинувсь назад: що таке?! Хто це? Як??

Жінка підбігла до мене, судорожно обняла і тут же, на вулиці, стала жагуче, нервово цілувати мене в очі, щоки, в комір пальто.

— Оля??—врешті зміг я заревти.

Це була Ольга.

Говорити, панове, про мою радість я, розуміється, не берусь, можете самі собі уявити. Скажу тільки, що вона висліжувала мене весь час, як розійшлись ми, бажаючи знати, як я живу і чи люблю яку иншу. У всьому їй допомагав Петро.

Отже, Феня і ввесь тяжкий, гидкий кошмар—була тільки Ілюзія. З щирою огидою й гнівом я в той же вечір плюнув їй у пику, а Дійсність од всеї душі обняв і розцілював.

Таким чином, мої панове, свідци виходить така мораль: єсть щось більше і за Дійсність і за Ілюзію, щось єдино-справжнє, якому служить все. І на мою думку, панове, зветься воно Чут-

тям життя. І коли Ілюзія чи Дійсність служать йому погано, ми лаєм та плюєм на них; і від всеї душі вітаєм та цілуєм, коли догоджають. Отже слава всьому, що на радість Життю і ганьба поганим слугам його, як би вони не звались—чи мрія, чи калоша!

Добродій замовк. Після того піднялась ще більша суперечка, але він хутко десь зник.

ЗАПИСНА КНИЖКА.

ДЛЯ НАПРАВЛЕНИЯ

Записна книжка.

Оповідання.

Тікати було вже нікуди: поперед нас слалось рівне й безкрає поле, а позаду з села гналась ціла юрба люду. Попереду всіх біг стражник і кричав:

— Ге-ей! А ну, гей там! Підожди!

І вимахував над головою в себе рукою так, ніби поганяв волів.

— Зупиняємось?—безнадійно спитав мене Антип.

— Зупиняємось.

Ми зупинились. Антип вирвав стеблину жита і, покусуючи її, дивився до села на погоню. І погляд йому був понурий та блискучий, як промінь сонця з під чорної навислої хмари.

— «В калоші?» — посміхнувся я до його.

Власне кажучи, смішного в нашому становищі було мало. Найменше, що з нами могло статись, це те, що нас поб'ють, зв'яжуть і поволочать в повітову тюрму.

Антип теж похмуро посміхнувся.

— Бач, я казав, що треба з вечора виходити із села.

— Де твої прокламації?—живо перебив він:—

ховай в жито! Швидче! Сядем обидва, ніби стомились...

Ми помалу сіли під житом. Я витяг з-за пазухи пак прокламацій, які зостались у нас ще на одно село, і, не одвертаючись од жита, вирив руками ямку, поклав туди пак і засипав землею. Наверх натрусив трави.

— Так... — скося озирнувши мою роботу, промовив Антип.

Погоня наближалась.

Поранкове сонце стояло над церквою і ще не встигло випарити усю росу і вона, як сльози дитини, що тільки що плакала, невинно й зворушливо блищала в траві. Прощай, росо!

Потім я підвів голову. Погоня вже недалечко була, але бігла тихше. То підійдуть, то знов побіжать. Стражник одною рукою придержує шаблю, а другою широко махає то взад то вперед, немов одбивається від когось позаду. Іноді озирався і щось казав дядькові, який біг зараз же за ним. Трохи оддалік бігли ще люде, а коло їх купа дітвори.

Антип похмуро кусав стеблину і чудно бігав очима навкруги, немов шукав чогось.

А я нічого вже не шукав. Чого там дурно тратити сили, пускайся на дно та й усе.

Ось зовсім близько. У стражника руденька борідка, очі напружено, гостро втоплені в нас. На грудях у такт підстрибує шнурок від револьвера. Лице червоне, задихане.

Раптом Антип стріпнувся, повернувся до мене й швидко зашепотів:

— Слухай: я хочу спробувати одну штуку. Старайсь робити, як я. Чуєш? Я хочу...

Але докінчити не встиг. Перед нами вже стояв стражник і, трудно дихаючи, розглядав нас.

З-за плеча його виглядало злякано-зацікавлене лице дядька.

— Ну, вставайте! Ходім! — суворо хитнув головою стражник.

Я не рушався, ждучи, що робитиме Антип.

Цей помалу підвівся, став на свої довгі, тонкі ноги й почав мовчки розглядати стражника. Пильно, серйозно, з виразом поважності. На лиці ніякого замішання, хвилювання. Нарешті, зупинившись на лиці злегка здивованого поліціанта, спитав:

— Ти — чін сільской поліції, голубчик? Неправда-лі?

«Чін сільской поліції» ще більш похмурився.

— Ну, та що? Ну, ти, вставай!

Я теж устав.

— Кудаже ти зовьош нас ідті? І зачем остановіл нас? — спокійно, з цікавістю запитав Антип.

— Зараз побачите! Ну, марш! Данило ставайте збоку. Та глядїть, як що, так ломакою прямо по голові....

У Данила в руках справді була паличка, яку по справедливості инакше й не можна було назвати. Він став коло мене і, косо позираючи, наготовив свою зброю. Почувалось, що людина на своїм віку не бувала часто в таких становищі. Взагалі Данило нічого абсолютно страшного з себе не уявляв. Мав собі великий ніс, але він був задертий догори, ніби весь час зазирає до своїх товаришів, кругленьких карих оченят. Борода скудовчена, губи злегка одвислі. Вчувалось, що людина ця, коли її про щось запитати, наперед трохи подумає, потім питає: «Як кажете?», а тоді вже одповідь вам щось таке, про що ви самі давно знаєте. Але ломаку держав серйозно й уважно.

— Ну, рушай! — шарпнув стражник за рукав Антипа.

Антип зробив строге лице.

— Позволь мілий человек, так нельзя... Как чин поліції ти должен об'яснить людям, почему останавливаешь их. Это во первых. Далее: исполняя ответственную обязанность охранения порядка і тишини і при том, будучі е... е... конфіденціально приставлен к исполнению существующих законов Російской Імперії, ти должен не нарушать оние, а, наоборот, поощрять і подавать примёр. Понял?

І Антип навіть витягнув перед своїм довгим блідим носом палець і хитнув повчаюче головою.

Лице Данила стало виявляти наплив, очевидно, несподіваних переживань. Очі йому поширились і забігали то на нас, то на стражника. Губи ще більш одвисли.

Але я був також здивований: при наших мужицьких штанях, свитках, чоботях і т. и. російська мова як раз було те, що могло нас цілком затокмачить у «калошу».

На стражника це, дійсно, зробило відповідне вражіння. Він озирнув нас, потім хитнув до Антипа головою й коротко сказав:

— Покажи пашпорт!

Я понуро стис губи й одвернувся. З цього йому й треба було почати.

— Паспорт? Вот это — правильный твой вопрос, — похвалив Антип. — Да... так іменно следовало і начать. Но без грубостей, вежливо, строго. Да... Но тебе ми всьо такі не покажем... Тебе нельзя. Исправнику, становому ещо можна, но ніжніє чини не могут смотреть...

Тим часом надбігла друга частина погоні: дядьки і дівтора. Дівтора зараз же поховалась

за ноги дядьків і визирала з-за них, як з-за дерев.

Дядьки шепотілись і поглядали на нас. Всі сопли від швидкої ходи.

— Ну, када так, так марш! Нічого тут! — хитнув рішуче стражник головою. — Рушайте, Данило!

— Подожді, не торопісь... — поважно простягнув руку до Данила Антип і повернувся до стражника: — ще раз спрашиваю: по какому поводу ти дозволяєшь себе останавливать прохожих на дороге?

— Семенюк! — раптом підняв голову стражник до дядьків. — Это вони?

Серед голів одна посміхнулась, хитнулась і промовила:

— Вони самі... Оттой, нижчий, кидав до мене, а вищ й у церкву...

— Что «кидав»? — здивовано спитав Антип. Я теж непорозуміло дививсь навкруги.

— Уже забули? — добродушно посміхнулась голова Семенюка. — Бамажечки... З красними печатями... Прокламації...

Всі гостро дивились на нас.

Але як би ці дядьки разом з стражником раптом перевернулись в Китайську депутацію, що нас закликала б на царство до їх — на лиці Антипа не виявилось би більшого здивовання, ніж тепер. Ні страху, ні ніяковости, а тільки здивовання. Видно, що чоловік всього сподівався, але прокламацій...

Він глянув на мене, на стражника, на дядьків. Я теж глянув на його, на стражника, на дядьків.

— Как ти сказал, мужічок? — нарешті вимовив Антип до Семенюкової голови.

— А так, як чув...

— Прокламації??

— Атож...

Антип глянув на мене, я на його.

— Ви що-нібудь розумієте, Ксенофонт Сократовіч?

Чого йому спало на думку так історично прозвати мене, я не мав часу ні думати, ні дивуватись, але стиснув плечима і промовив:

— Нічого не розумію... Діоген Емпедокловіч!

— Странно... Очень странно... Так, значіт, в вашій деревні ету ніч били розбросани прокламації?

Стражник пильно дививсь на його. Але Антипові ніколи було займатись переглядуванням з якимсь там стражником.

— Отвечай же, когда тебя спрашивают? — нетерпляче й строго крикнув він.

— Та ти що кричиш? Диви, сволоч. Лазить тут, приставляє всякі манери та ще й... Ступай січас! Данило, тягніть того!

Данило несміло взяв мене за руку. Я строго глянув на його і він пустив її.

Стражник чогось почував себе страшенно розсерженим, навіть ображеним. Але Антип мовчки строго дививсь на його і не рушавсь. Потім помалу повернувся до здивованих голів дядьків і, найшовши гостреньке, добродушно-іроничне лице Семенюка, уважно й строго спитав:

— І ти, значіт, утверждаєш, що ми розбрасивали прокламації?

— Атож... Утверждаю... — насмішкувато хитнув Семенюк головою.

— Своїми очима відел?

— Своїми. Не позиченими.

Говорив він упевнено, але на нас чекаюче-

пильно дивилось де-кілька пар серйозних очей.

— Хорошо. Твоя фамілія Семенюк? Ксенофонт Сократовіч, — поважно й строго повернувся до мене Антип, — запомніте: вот етот крестянин с пепельной бородкой і... — він знов пильно озирнув Семенюка, — і серимі глазами називається Семенюком.

— Ну, та що буде? — посміхнувся Семенюк, але по лиці йому пробігло щось трівожне. Він глянув на стражника, на Данила, на нас.

— То будет, — різко й строго повернувся до його Антип, — что бивает тем, кто дайт фальшивия показанія. Ти етім отвлекаешь начальство от настоящих преступников. Ти — укриваешь їх! Понял? Ну, ідьом в деревню.

Більше об'яснитись він не хотів. Справа виявлялась настільки серйозно, що він мусів поспішати в село.

Він пішов. Потім несподівано повернувся до стражника й сказав:

— Ти хоть і груб, но службу свою ісполняешь хорошо. Молодчина... Ксенофонт Сократовіч, у вас есть папіроси?

Я виняв цигарки, ми зупинились і закурили.

Погоня наша переглядалась. Стражник пильно й похмуро позирав на нас. Похвалу Антипсву він вислухав мовчки, не посміхаючись, тільки скося подивляючись то на мене, то на Антипа.

Власне кажучи, я стільки ж розумів тепер Антипа, як і вся погоня. Хіба що одні хлопчики ні в чому не сумнівались і твердо були переконані, що спіймано щось страшне. Тому радісно бігли поперед нас, підтягували на швидку штанці і кричали:

— Піймали! Піймали!

Йшли всі мовчки. Часом Антип повертав до мене своє виточене, сухвате лице з блідим носом і говорив що-небудь заплутане, де часто падалось ім'я губернатора або поліцмейстера. Говорив заклопотано, щось міркуючи про їх, турбуючись, що не зможе сповістити їх про щось.

Сторожа наша прислухалась до наших слів і Семенюк шептався з дядьками, йдучи позаду.

Степ хвилями біг до краю неба і тихо шелестів зелено-сивим колосом. Часом поважно й ліниво, ледве ріжучи повітря, пропливав над нами ворон і зникав у блідо-синій далині. На нас не звертав ніякої уваги—мало чого люде між собою не виробляють, у його своя мета. Я довго провожав його очима.

В селі нас ждали. Біля воріт, на порогах хат, на перелазах стирчали людські голови і, не зводячи очей, повертались за нами. Часом перегукувались з погонєю і робили де-які уваги, які торкались більше деталей нашого арешту, ніж провини.

Так, наприклад, один дядько з вилами в руках пильно слідив за нами, потім заклопотано звернувся до Данила і спитав:

— А сіль є?

Данило й я подивились на його. У Данила очі стали кругліші.

— Яка сіль?

— А на хвіст сипать...

Стражнікові не подобались його питання.

— Одойді вон!—сердито крикнув.

Дядько зупинився, пропустив нас, підморгнув заднім на стражника і не пішов далі.

Мені він подібався. Подобалось, як він поглядав на нас. Правду кажучи, такі погляди попадались частенько. Але стражник чогось почав

хвилюватись, якось підрівнявся і, коли Антип зупинивсь, щоб поправити щось коло чобота, сердито, роздратовано закричав:

— Ну, скарей там!.. Довольно манери приставлять!..

Антип підвівсь, мовчки здивовано подививсь йому в лице, потім тихо й повчаюче промовив:

— Это чін поліції так позволяет себе? Нельзя. Нельзя так.

— Ну, базікай там! Іди, говорю!—чогось надзвичайно злісно крикнув стражник.—Тоже в разговори ще... От я тобі покажу разговори...

І додав таку лайку, від якої Антип моментально зупинився, подививсь на стражника, потім повернувся до мене й коротко спитав:

— Слихалі?

— Слихал...—буркнув я.

Антип більше нічого не сказав. Рішуче й строго попрямував далі. Лице виявляло непохитність.

Але я йшов, похиливши голову. Мене брала досада: ішов би вже мовчки, ні, треба ще на сміх себе виставляти.

У волості нас теж уже ждали: з вікон виставлялись голови, а коло дверей ганку товпилась ціла юрба люду. Всі вони, розступившись, дивились прямо нам в лице і де-хто хмуро мовчав, де-хто посміхався, більшість же голосно і з страхом цікавилась пійманими «жуліками».

Ввели в «присутствіє». Там уже теж був народ.

— Ну, есть! Споймали!—хмуро проговорив стражник.—Давайте, старосто, понятих, нада січас їх до справника.

Коло столу стояв невеличкий дядько з кострубатою головою і рідко розставленими очима. Плохенький піджачок, ситцева сорочка під жилеткою, вигляд заклопотаности, забитости. Так

і уявляється, що прийде цей дядько додому, а дома лазить голодна, писклива дітвора, чіпляється за чоботи, канючить, жінка лається, а коло порога стоїть уже соцький і кличе «до начальства». Через що його вибрано на старосту—невідомо.

— Так оце ті?.. Ага...—бігаючим поглядом озирнув нас цей староста.—Ну, так що ж?.. Як понятих, то й понятих... А ну, хто за понятих?—задер він голову до юрби.

Але тут вмішався Антип. Він ступив трохи вперед і ввічливо, але спокійно й навіть строго звернувся до старости:

— Подожді немного... значіт ти староста?

Староста здивовано глянув на його.

— Ну, я... Та що?

— Хорошо. Пока нічого. Значіт, ето ти оддал приказаніе задержать нас на дороге?

Тон був такий, що мимоволі староста одповів:

— Ну, хоч би й я, так що?

— Нічого. Продолжайте свойо дело.

І Антип спокійно замовк.

Староста непорозуміло дививсь на нас.

— Так що ж буде з того, що я? Ну, я, так що?

— Нічого, нічого...—заспокоюче промовив Антип і чудно посміхнувся.—Вибірайте понятих і отсилайте нас к ісправніку... Мне только нужно было удостовериться, кто в етом віноват, ти ілі стражник. Продолжайте.

І, звернувшись до мене, прошепотів:

— Не стій же таким опудалом. Підгравай. Діло йде.

При цьому вираз лица йому був солідний, спокійний, ніби він діливсь зо мною якимсь важним служебним спостереженням.

Я хитнув головою,

Староста й стражник теж щось шепотіли між собою.

— Віноват!—раптом знов звернувся Антип до їх. Вони обсе зараз же озирнулись до його. Юрба тихо шушукалась.

— Віноват. Я хочу вас спросить: можете-лі ви нам дати точное і ясное представлення нашей вини, за которую ви нас арестовали?

Староста не зрозумів.

— Що кажете?

— Я говорю, можете-лі ви сказати, за что нас арестовали? Єслі хотіте, відповідайте, не хотіте — не нужно. Но предупреждаю, вам же хуже будет, єслі не ответите. По закону ви сязани отвечать.

Про те, щоб спробувати оправдуватись або дати їм зрозуміти, що вони помилились, він навіть не згадував.

— За що арештували? А за те, що бунтуєте народ. Прокламації підкидаєте людям.

— Свідетелі єсть?

— Та що ви йому базікають там даєте?—раптом зачувся позаду густий обурений голос.—Він їм баки забиває, а вони роти пороззявляли! В мордюку йому, сукиному сину, та й уся розправа!

Ми всі озирнулись. В кутку стояв високий, гарний дядько з чорною пишною бородою і сердито насупленими бровами. Одягнений був добре, очевидячки сільський багатій.

Антип ніби не розібрав, звідки йшов голос. Прижмуривши очі, він водив ними по юрбі. Нарешті, нагледівши багатія, аж перегнув до його голову й з спокійною погрозою спитав:

— Это ты, кажется, сказал?

Багатій ще більш розсердився.

— А ти на кого це тикаєш? Халамидро! Я тебе як тикну тут, так аж ногами вкриєшся!

Та бити їх!.. Чого там! В мордяку!—зачулись за ним сердиті голоси з юрби.

Антип вирівнявся і, ніби нічого не чуючи, строго коротко кинув до багатія:

— Как фамілія?

Ніхто, очевидячки, нічого подібного не ждав.

Всі притихли й стали переглядатись, хто з усмішкою, а хто з непокійним непорозумінням.

Але багатій аж почервонів весь.

— Та ти хто такий, що хвамилиї спрашуєш?! Твоя як хвамилия?

Антипове лице ще більш стало холодним, неблагано-грізним.

— Не хочеш сказати? Хорошо. Староста, ти за ето отвечаєшь отдельно. Ето ти замєть себе... А теперь...

Він помалу, поважно й з таким виглядом, який ясно говорив, що він не хотів, але примушений це зробити, підняв руку, засунув її за пазуху і урочисто, повагом, вийняв свою... велику записну книжку, в якій вів рахунок своїм видаткам і прибуткам. Так же помалу розгорнув її, витягнув олівець і звернувся до багатія:

— Єщо раз спрашиваю: как твоя фамілія?

Як тільки в руках Антипа з'явилась книжка, в присутствії раптом стало надзвичайно тихо. Пссмішок уже не виднілсь. Очі всіх, як головки булавок до магніту, повернулись і вп'ялись у книжку. Староста то бігав стурбованим поглядом по присутствії, то знов зупинявся на книжці. Видно, рішуче був збитий з пантелику. Стражник непокійно заворушивсь, обсмикнув свою казену сіру сорочку і взявся рукою за шаблю, ніби хотів стати «смирно».

А багатій з червоного зробився жовтим і очі

його були вже не сердиті, а немов злякані, немов знепокоєні.

Всі стояли, як загіпнотизовані.

Я зрозумів, що треба кувати залізо, поки гаряче. Враз схпився, озирнувся, підхопив табуретку й підставив Анти псві.

— Извольте присесть, Дісген Емпедокловіч. Може́т би́ть черніла пода́ть вам?

— Да-а... Че́рніла би́ лучше...

Я з готовністю кинувсь до столу, схпив з його все і одною рукою подав ручку, а в другій став держать чорнило.

Він помалу умокнув ручку й наготовивсь писати.

— Так не бажаєш сказати́ свсе́й фа́милії?— поверну́всь до ба́гатія. То́й во́рухну́всь, але́ я не да́в йому́ нічо́го сказа́ти. Шви́дко по́верну́вши́сь до Дани́ла, що́ сто́яв бі́ля мене́ зо́ зляка́ними, витрі́щени́ми очима́ й з ло́макою, я зро́бив стро́ге ли́це й ху́тко кри́кнув:

— Ка́к фа́милія́ е́того чо́рного? Ско́ро!

— Кли́м Си́доре́нко!—ма́ши́на́льно ви́пави́в Дани́ло, ши́ро́ко ди́влячи́сь на́ мене́.

— Кле́ментій Си́доре́нко, Дісген Е́мпедокло́віч,—уго́дли́во на́хили́всь я до́ Анти́па.

— А́га! О́тлі́чно... Хо́рошо... Кле... ме́н... тій... Сі... до... ре́н... ко... Хо́рошо. Ка́к на́зи́ва́ється́ е́то се́лені́е?

— Ка́к на́зи́ва́ється́ е́то се́лені́е?—стро́го зве́рну́всь я до́ стра́жни́ка.

— Ма́ндрико́вка,—зле́гка ви́рівня́всь стра́жник, на́пруже́но слі́дку́ючи́ за́ Анти́псво́ю ру́кою.

— Ма́ндрі́ковка, Діо́ген Е́мпедокло́свіч!...

Ста́рста́ ще́ бі́льш сту́рбува́вся. Зза́ду поча́лась ша́мотня́. Ви́дно́ бу́ло, як по́спі́шно оди́н за́ оди́м дя́дьки́ проско́взува́ли в две́рі і ю́рба́ ри́діла́.

— Так, хорошо...

Староста раптом пригладив волосся, прокашлявся й, несміло глянувши на книжку, промовив:

— Ну, хорошо, господа... Позвольте ж спросить вас, кто ж вы такіі будете?

Антип не зразу одповів. Устав, вернув мені ручку і, не закриваючи книжки, повернувся до старости.

— Кто ми такіе, голубчик, ми скажем исправнику. Понял? Исправнику ето скажем. Ето, кажется, здесь Михайл Андреич исправником?..—повернувшись він до мене.—Ах, нет, Михайл Андреич в другом уезде... Да, мой милый, кто ми такіе, ти ето скоро узнаешь. Да... Ну-с, ми готови. Давайте понятих і можно отправляться. Только я просил би непременно с нами отправить етого господина... как его?..—він зазирнув до себе в книжку,—етого Сидоренка. І затем того, который утверждает, что ми разбрасивали прокламації. Как его? Мм... Семенюк, кажется! Да, да! Так вот і его тоже. Где он?

Я хутко повернувшись і почав шукать очима Семенюка.

— Где Семенюк?

Семенюк стояв десь аж у дальньому кутку. Всі зараз же розступились, даючи йому дорігу й поглядаючи то на його, то на нас.

— Подойді-ка сюда, Семенюк!—хитнув головою Антип.

— Семенюк, ступай сюда!—крикнув я.

Семенюк несміло виступив, глянувши на старосту, на стражника й пресбурмстів:

— Чого ж мені їхать? У мене времени нема...

Антип усміхнувся:

— Нічого голубчик, у нас тоже не било времени,

а ти задержал нас. Вот расскажешь ісправніку, как ми бросали прокламації, а тогда уж увідішь, будет лі у тебя время... Ну, староста, давай понятих, нужно отпрапляться, нам некогда. А ви, господа,—звернувсь він до юрби,—будете свідетелямі, когда нужно будет. Слішіте?

— Так тошно...—почулось з ріжних бсків.

В цей час багатій потихеньку по-під стіною пробірався до дверей. Я помітив.

— А ти куда? Сідоренко!—закричав я,—куда уходишь?

Антип строго озирнувся:

— Сідоренко! Імей в віду, что ещо хуже будет, еслі уйдьошь.

Сідоренко хмуро зупинивсь.

— Я робсту едома покинув...—сердито буркнув. — Мені нема чого до справника. Моє хата з краю.

— Нічого, нічого... Староста! Понятих!

Староста шепотівсь з стражником, видно—радились. Зразу ж покинув і повернувсь до нас.

— Що кажете?

— Понятих давай. Ми готови.

Староста замнявся.

— Та бачите, господа, діло, звісно, таке, що... Наше положеніє тоже, як із'яснить... то конешно, одно слово сказать... Сказано, при мерно, що прокламації. Ну, так такий приказ, що таких людей арештовувать, так прямая об'язаность... одно слово сказать... Семенюк!—гаптом сердито повернувсь він до Семенюка.—Признавайсь, сукин син: цих людей ти бачив? Признавайсь оттут, січас мені!

Настала тиша.

Антип пробурмотів:

— А ну, что он скажет, нужно запісать...

І наготовив книжку.

Семенюк, очевидно, зібрав усі сили, щоб одповісти, але глянув на книжку й розтерявся. Стурбовано забігав очима навкруги і знов, як соняшник до сонця, повернувся до книжки.

— Ну, говори ж, стерво!

Семенюк безпомічно глянув на старосту.

— Я бачив..., що... Тільки, як темно було, то не розібрав добре... Похожі...

— Умгу!—муркнув Антип і щось черкнув у книжці. Семенюк зразу ж замовк, злякано слідкуючи за його рукою.

— Ну, видно що три рублі хотів заробити!—безапеляційно й похмуро бовкнув стражник до старости. І стояв з таким виглядом, що, мовляв, сумніву більше нема ніякого.

— Ну, сукин син, підожди ж ти?—хитнув староста головою до Семенюка.

— Какіє трі рубля?—зацікавлено спитав Антип.

— Та, бачите, такий порядок, що як пійма хто кого з прокламаціями, так тому три рублі. Таке мзропринятіє, одно слово сказать... От он і соблазнився, виходить... А ви самі должно на станцію путь держали?

— Да ми хотелі на станцію.

— По своїм ділам чи по службі?

— Ето всьо равно. Ну так скорее староста, скорее, нам некогда...

Староста знов пригладив волосся, яке від того тільки нахилялось під рукою і потім знов вигиналось, як пружина.

— Ви, господа, не сердіця... Хто ви такі, нам незвісно... Ну, видно, що, одно слово сказать, ошибка тут... Только ж ми свою службу спольняемо, ви свою...

Він глянув на стражника. Стражник косо дививсь на його, немов піддержував в тяжкій справі.

— Я так думаю, що нада оставить это дело. А що ми вас задержали, так можна вам дать лошадей до поїзду. Га?

— Хм!—роздумливо, вагаючись підняв брови Антип.—Я не знаю... как с вам бить...

Потім повернувся до мене й запитав:

— Ви как думаете Ксенсфонт Сократовіч? Оставіть ілі ехать к ісправніку?

Всі чекаюче, з хвилюванням дивились на нас.

Я зібрав усі свої сили й серйозно, нерішуче одповів:

— Право, я не знаю, как вам будет угодно, Діоген Емпедоклсвіч.

— Ну, хорошо!—рішуче махнув рукою Антип і повернувся до їх,—хорошо. Давайте лошадей. Пусть на этот раз так і будет. Но помните, господа, нужно бить осторожными. Очень осторожными, господа, нужно бить в таких делах.

І помалу, поважно, згорнув книжку й засунув її знов за пазуху.

І як тільки вона зникла, всі зітхнули легче. Ожилились, підбадьорились.

Через півгодини коні того самого Сидоренка стояли коло волості, запряжені в новенький, зелений хургон. Коли ска застелена була килимком, а на передку сидів парубок. Біля хургона чекала юрба селян, які поспішно, скинувши шапки, дали нам дорогу.

Прощаючись, я помітив у начальства радісну посмішку—вони були переконані, що все таки дешево викрутились з халепи.

А ще через якісь дві-три години ми скромненько сиділи у вагоні, а колеса поїзда поспішно, весело тікали й вибивали:

«От-так-так! От-так-так!»

КУПЛЯ.

RECEIVED

Купля.

Мені було тоді літ... Але що там літ! Це було в ту добу, коли в грудях так співу багато, що хочеться сліз.

Це було в ту добу, коли небо здається таким низьким та досяжним. Прихилить вам його? Можна! Ось тільки управитись з тою та тою справою і вмент вам буде небо з зорями, з місяцем, сонцем, з чим хочете.

Може дракона якогось убити? Дракона з вогневою пащою і сотнями лап? Давайте його сюди! Де той дракон?

Ах, це ж була як раз та пора, коли аж кишить навкруги всякими драконами, коли так легко, так охоче йдеться на бій із ними.

Отож і було це тоді, коли я йшов убивати величезного дракона. Він сидів у мене в душі. Старий був уже, з древніми, волохатими лапами, які страшенно важко було оддирати від серця. Так важко, що Іра все частіш та частіш стала поглядати на мене й посміхатись.

— Слухайте! — сказала навіть раз, — вам це, видно, дуже тяжко... Лішіть... Хтось инший візьметься... А то ще провалите всю справу...

Всяко можна сказати ці слова. Але коли трішки приплющити очі, скривити губи в зневажливу

посмішку й недбало одвернутись, то приємно від них, у всякому разі, бути не може.

Та ще коли ці очі з довгими й пухкими, як тирса, віями, коли губи можуть іноді так ласкаво й злегка соромливо усміхнутись, коли ці очі й губи сняться тобі що-ночі... Е! чортової душі драконе, давайте його сюди! Давайте сотні, тисячі драконів, хай тільки не кривляться так губи.

І коли на останній «виконавчій» збірці голова збірки запитав:

—Хто на цей пункт?—а Іра одвернулась і пильно стала роздивлятися олеографії на стінах, я прокашлявся і швидко сказав:

—Я!

Я хотів це сказати якомога байдуже і разом з тим твердо, але не встиг викашлятися і вишло так, ніби мене несподівано хтось спихнув у яму, а я й скрикнув.

Але ніхто не виявив ніякої особливої уваги на мою відповідь, немов це сама звичайна, світова річ, що, коли треба підпалити у батьків економію, то за це береться їхній син.

Навпаки, обличчя стали ще більш заклопотаними й серйозно-діловитими. Навіть Іра не глянула на мене, тільки одійшла від стіни, сіла на канапі й стала серйозно та строго дивитись на голову зборів.

Отже «пункти» всі роздані.

План наш простий і легкий: ми випускаємо прокламацію і від імени організації «Червоного Півня» оголошуємо, що поки не будуть виконані всі пункти нашої програми (тут же й пункти всі), то вся панська Україна палатиме од краю до краю. Пани, розуміється, учинять страшенний гвалт, наляжуть на уряд, уряд же, безперечно,

страшно перелякається і зразу ж піде на уступки.

План, безумовно, сміливий, але простий і певний. І треба було бути «вкрай заїденими «опортунізмом», щоб не пристати на його. Іра так і сказала другій половині нашої організації, яка не погодилась з нами. А не погодившись, розуміється, одкололась од нас.

Ну, це, само собою, не могло спинити нашу половину. Тим паче, що ми мали в руках такі чудові «пункти»! От тільки з економією мого батька виходило трохи складніше. Річ в тім, що він держав цілу зграю черкесів, які день і ніч їздили круг маетку і всі, як один, мали гвинтовки й нагаї.

Певно, що при таких умовах туди треба було послати чоловіка, який би міг добре розібратись і справитись з цими обставинами.

Звичайно, що таким чоловіком був я.

Так, це був я. Але в мені сидів дракон.

В мені сиділо гибель драконів. Я, наприклад, любив мою мамуню. Вона була буржуйка, вважала, що селяне за те бідні, що багато грішать, але я любив її. Це був дракон—я знав і його треба було вбити без вагання, але коли мамуня приїжджала в город, я навіть пропускав збори «Червоного Півня» і бігав їй в аптеку, в крамниці, до кузин.

І мамуня так лякалась усього. А коли лякалась, то серце їй так билось, що очі ставали великими-великими, напружено-болючими і сама вся робилась такою безпомічною. І завжди тихо й ніби злякано прислухаючись до чогось, говорила:

— Це пройде... Це пройде...

Але я сказав рішуче моє «я».

І темним вечером одним, в призначений час, переодягнений у драну свиту, стару шапку й

руді, величезні чоботи, що совгались мені на ногах, я тихо постукав в віконце до Іри.

Вуличка уже заплющила свої віконниці й, загорнувшись в палісаднички, тихо дрімала.

З-за акацій батюшчиного садка обережно одним оком визирав червоний місяць, такий червоний, ніби він страшенно пнувся, здержував сміх, підглядаючи, й того почервонів увесь.

Рипнули двері ганку. Рипнули подзьобані жовтенькі східці, на яких в пекучий день виступає смола жовтими сльозами.

З середини вікна завішані були плахтами та великими хустками. А на столику в кутку у зеленім абажурі, як в китайському брилі, горіла лампа. І Іра від пояса до землі була освітлена, а лице й груди в затінку. Але сердитий вихор з боку лоба все ж видно було. Він так само буйно й нетерпляче стремів догори, ніби сердивсь, що не пускають його кудись, куди він тягнеться з малих літ. У Іри все ніби стреміло кудись: і лампа з гострим абажуром, і висока купка подушок, і тонкий гнучкий її стан, і кров її, що завжди заливала спочатку смугляві щоки, а потім гналась хвилею угору, в лоб і в вуха.

— Ви готові, значить?—суворо озирнула з ніг до голови мене.

Була чогось незадоволена, ще більш поривчаста і лаконична.

Я недбало й з сухо-діловитим виглядом усівся на стільці під патретом Богдана Хмельницького й почав говорити.

Отже, значить, вона завтра вранці виїзжає до наших в економію. Вона чула, що Галя заслабла трохи і, як ніжна подруга, постановила провідати її. Там вона не спить. Рішуче, а ні-ні... Пильно слідкує. Як тільки з'являється вогонь,

вона вмент всіх будить і всі тікають, куди придумають уже собі там.

— Що?.. Про це вже говорили?.. Нічого... Як то кажуть: «сім раз одміряй»... Принцип дурний, власне кажучи, а іноді... Ну, неважно!

Отже, як все щасливо обійдеться з ними, вона сідає на коня... Ні, це справді незручно...

Ну-да, вона прийде прямо пішки до того ліска, де вони колись агітували вдвох Омелька Задрипаного... Пам'ятає? Він ще з-під лоба неймовірно поглядає на неї... Так от туди...

Там він ждатиме... Коли все добре, він зараз же іде назад.

Бона, звичайно, розуміє, що йому рішуче не ходить тут про всякі там родинні сантименти, але. Йому цілком байдуже, як там справиться з своєю бідою якась панота, хоч би це його власна родина була, але він гадає, що це необхідно для самого діла. Взагалі він дуже просив би, щоб не думали, що якісь родинні мотиви можуть спинити його в тому великому... Він, звичайно, звик до сім'ї, але... І йому тяжко...

— Вам треба вуса наставні почепити!—сердито перебила мене Іра.—Неодмінно. У вас є такі вуса?

— Ні, нема!

— Глупо. Надзвичайно глупо. У вас надзвичайно ідіотські вуса. Ви це знаєте? Вони у вас з ніздрів ростуть... Оттак...

Вона приклала два пальці до ніздрів і провела вниз.

(У мене, справці таки, були ідіотські вуса).

— А посередині нічого... Лисина якась... Глупо...

Дійсно, посередині була таки лисина.

— Тип українських вусів... — нетвердо сказав я.

— Що?—з здивованою зневагою зиркнула на мене.

— А ну-да... Українські вуса, звичайно, так ростуть... Спочатку на кінцях, а потім посередині. Коли посередині заросте, то на кінцях вони будуть вже довгі...

— Ну?—чудно й строго дивилась мені в лице.

— Що «ну»?

— Ну, так що ж з того?

— Та то, що в мене, значить, будуть гарні вуса... Це нічого, що тепер такі. Це певний знак: як на кінцях раніше починають рости, значить будуть довгі... Та розуміється! Інакше, ви подумайте самі, як би могли бути...

— Значить, у вас чудові вуса?

— Я цього не кажу, але...

— Фу! Які ви дурниці мелете! — раптом сердито встала.—Ну, при чому тут ваші вуса?! «Українські вуса»... Перш усього, ви—шовініст. А потім... Фу, який ви!... Ні! вам рішуче не можна йти на це! Ну, куди ви підете такий? «Вуса»... Господи!

Круто одвернулась і поривчасто одійшла до вікна. Поправила хустку.

— Знаєте що?—вмить повернулась до мене і пильно озирнула з ніг до голови.

Ех! очі в неї були! великі, тонко зрізані з кінців, темно-сині, як вечірнє небо коло хмари; губи строгі, також зрізані з кінців в тонкі рибочки. Там в кінцях, буває, дрібно-дрібно дріжучи, непокірливо розгоряється такий дзвінкий, дитячий сміх.

— Ви зараз... Прошу слухати уважно! Ви зараз скинете з себе всю цю ерунду... Чуєте? Різ-

дягнетесь собі в дома і ляжете спати. А завтра заявите, що не можете. От і все.

Серце холодно занило. Наче взяли та накрили його мокрою ганчіркою, а накривши ще й притиснули.

Мовчки підвівсь я, надів свою шапку і сказав, тихо-тихо сказав:

— До побачення...

Прудко глянула, поривчасто підійшла до мене, здерла з голови мою шапку й шпурнула її на своє ліжко. (Шапка впала як раз під подушки. Люба моя шапчинка! я довго потім губами шукав, яким саме боком вона притулилась до подушок).

— Сядьте! Зараз мені сядьте! На цей стілець!.. І слухайте... Слухайте: як тільки ви мені чогось злякаєтесь... чуєте?... як тільки не осилите своїх... своїх... забобонів, краще не появляйтесь тоді мені... Ух, лучче не показуйтеся на очі!.. Я говорю це цілком рішуче. І годі!.. Прошу такими жалібними очима не дивитись... От. А тепер ось... ось вам ваша дурна шапка і йдіть. Ідіть моментально. Все... Ну? Ще, може, схочете прощатись? Заплакати може? Фу, який ви!..

— Дайте мені вашу руку...—прошепотів я.

Чогось мені голосу бракувало, сам не знаю чому.

— То ще для чого?

— Так...

— Обійдеться без рук... Значить, завтра або після-завтра вночі. У ліску... Ідіть.

— На одну хвилиночку руку...

— Я вам кажу йдіть. Чуєте?

Пішов, чи-то-пак: переставив одну ногу, потім другу, помалу, з усилям повернув ручку дверей, ніби на ній висів цілий світ і переправив ногу за поріг.

— Чекайте!

Вмент причинив двері й озирнувся.

— Ви, той... Ну, чого так дивитесь? Глупо... Ви взяли револьвер?

— Взяв...

— Ну й добре. Ідіть. Ну, чого? Фу, терпіть не можу, коли так дивитесь. Наче три зуби разом болять...

Низько похилив голову й посунув знову ноги.

В сінях теплий дух васильків і трави. Десь мабуть вінок на стіні висить із васильків.

Ще одні двері, на двір.

— Чекайте, ви не одчините... Тут треба знати. Ну, прошу-прошу... Ну? Не смійте... От. Ідіть.

Нічка тепло та м'яко війнула в лице.

Зачинилися двері. Потім раптом швидко заклацала защіпка і двері знову на половину одчинились. Серце замерло з чеканням.

— Слухайте... Я забула... Скільки верст туди?

— Тридцять.

— Тридцять? Умгу... Як прийду в лісок, дам руку. Чуєте? Як тільки ж прийду!... А тепер забірайтесь... Ідіть!

І двері швидко зачинились, заторохтіла защіпка, затупали й стихли ступні.

Ззаду тихо підбіг вітерець, наче десь піджидав, щоб zostався я сам, і щось тихо, лукаво шепнув. Що він, любий, шепнув, що забилося так мені серце? Щось хвилююче, бадьоре, щось таке шепнув мені, що я враз насунув шапку, загорнувся у свиту і рішуче-радісно пішов од ганку.

Пройшов вуличку і другу, минув річку, вийшов в степ. Тихо спала річка і крізь сон щось тихо шепотіла осоці. Вулички дімали, тільки де-не-де з якихсь віконниць пробивались смужки

світла, мов лукавий з сміхом погляд із приплющених очей.

Спав і степ.

Позад мене стояв місяць. І не був уже червоний, перестав сміятись, тільки ніби був здивований увесь. Ніби вибрався на небо, глянув степом і аж ахнув: ти диви, мовляв, які простори! і не ждав! Й благодушно-радісно сміється і морга серйозно-журним зорям, хмаркам легкодухим, гаям сумовитим та могилам старим і поважним. Всім моргає і сміється. Люби й підуганчик!

— «Гей, зійди, зійди, ясний місяцю,
як млинове коло,—
Ой, вийди, вийди, серце-дівчино...

Тш! Неконспіративно!...

Натовкмає в шапку геть на лоба, підтягнув за вушко чобіт і рішуче-діловито заступав. І поперед мене, трошки збоку, ніби скоса та цікаво зазираючи в лице, бігла довга тінь.

На шляху ні душі не було. Геть далеко срібною смугою підгортався під темне небо край землі. І могили з одним темним боком щось таємне сторожили і мовчали.

Степ дрімав.

Та думки мої не дрімали. Хоч і рішуче ступав я, хоч не озирався ні разу, а вони все линули назад; як гриви коней, що біжать уперед, все летіли туди, все линули назад.

— «Ой, вийди, вийди, серце-дівчино,
поговоримо з тобою»...

І хоч дівчини не було, а серце говорило. Говорило, посміхалось і раптом... холонуло, стискувалось і нило-нило.

Аж зупинявся я. То плакав забитий в глиб душі мій дракон, то плакав дурний, темний дракон, піднімаючи голову; плакав старий і сльози

його холодними струмочками котились по серцю, а серце того й стискувалось і нило.

І не знали того ані степ, ні могила.

Не знали й ріденькі, не звезені кіпки селянські. Малюсенські, несмілі, до землі припалі, як хазяйни їхні, сумно стояли й не знали, куди і чого я йшов, чого плакав дракон.

Часом з них здійсмались волохаті ночні птиці й кругло, поважно махаючи крилами, мовчки летіли в сріблясту млу й зникали.

Десь збоку, внизу, диркав деркач. Одноманітно, помірно, немов завзято сиців собі там і пиляв якусь товстелезну дошку. Часом робив павзу, наче брав у рот цигарку, і знов за своє: дир-дир!

Там болото. Там колись зімою в фугу ми блудили. Мамуня хрестила мене, а мені так страшенно спати хотілось. Юхим все кудись одходив од коней і тоді сніжинки, користуючись цим, похапцем лягали на його темне серед усього білого сидіння. І так славно, трошки страшно все гуділо круг нас. А як знову сідав він, як зачинали сані хилитись, мені ставало млосно...

З мамою припадок станеться неодмінно. Вона так боїться пожежі, до містичного жаху, більше фуги... Ех!!

— «Но ми по...

Ша! не треба.

Дорога збігала в маленький яроч. Один бік його, де йшов я, був темний, а другий блідий від місяця. Внизу, на дні його, щось темніло й гомоніло ніби.

Спустившись зовсім, я дійсно помітив три фігури біля «кринички розмов». Це була наша криничка, де ми спинялись перед городом, їдучи з канікул, де напувались коні, де мамуня з заплаканими очима обсмикувала мене і Галю й казала

нам всякі благання-поради. Потім пізніше ми з Галею самі вже сідали там і розмовляли...

І Галя перелякається... Як би вона знала, що це я... Е, що там!...

— Доброго здоров'я!—напнувши горло, солідним баском промовив я до фігур і потягнув навіть за шапку, як робить це Мусій Передеря з Заднього кутка.

Мені щось пробурмотіли у відповідь.

Не хотілось мені слухати свого дракона, хотілося говорити з людьми, слухати їх, сміятися.

— А куди бог несе?—ще поважніше запитав я, підходячи ближче.

— Куди прийдемо, туди й несе...—сипло сказала одна з фігур, видно приглядаючись до мене. Фігура чоловіча, в картузі перепічкою.

Інші ж дві—жіночі; одна сиділа боком на цямрині, а друга, зігнувшись в кругленьку купку, на камені під коритом.

— Так... Правильно. Спочиваєте?

— Ба танцюємо...

Не дуже привітні. А довгий весь який! Чогось пильно придивлявся до мене. Лице якесь чудне, довге - довге, як астраханський кавун, немов з якоїсь вигадливо - чарівної казки. Білявий, очевидячки; очі невеликі, вузькі.

Жінка на цямрині теж уважно розглядала мене, але була як раз навпаки: широка, кругла, лице темне, як диня дубівка.

Розбалакались. Я охоче й по всій ширості, зараз же розказав їм усе про себе: як служив за дворника у городі, як заслаб, як хазяїн обдурих мене й прогнав без копійки. А оце йду додому, чи не дадуть родичі притулку слабому.

— Та так таки без копійки і йдеш? Га?—немов

обмацуючи мене очима, просопів неймовірно «астраханець».

— Та копійок десять може є...—зітхнув я.— А ви хто будете?

Чоловік промовчав і чогось нахилився над криницею. Але жінка, видно, не хотіла бути такою невічливою. Трошки навіть пишаючись ніби, розповіла, що вони всі трое старці. Бідні, убогі, але чесні старці собі. От-то-он їхня мати глуха і сліпа, вона сама теж сліпа, а це—її брат. Він водить їх. Так і живуть. Живуть, як бог дає. Не солодкий їхній хліб, але, що ж маєш робити...

Щось на сліпу вона мало похожа була. Але раз людина каже, що сліпа, то вона краще знає.

Я присів на цямрину, вийняв кисет з тютюном, закурив і підніс поводатарю. Він мовчки взяв, скрутив цигарку, закурив від мене і поклав собі кисет в кишеню.

— Чекай, дядю,—простягнув я руку,—кисет мій...

— Як?—підставивши вухо до мене, кудись вгору глянув поводатарь.

— Помилився,—кажу,—кисет мій...

— Кисет? Який кисет?

І пихнув цигаркою.

— Та той, що я дав тобі...

— Мені??

Він здивовано подививсь на мене, потім на жінку, знов на мене.

Бідний парубок, очевидячки, хворий був на пам'ять. Жінка засміялась. Потім вередливо повела плечима й, зазирнувши у криницю, протягнула:

— Ну, Митрохва-а-не... Давай же води, я пити хочу...

Зо мною, очевидячки, вони зовсім покінчили.

Митрохван теж зазирнув, почухав голову і просипів:

— Та я зна-аю... Коли ж далеко чортова вода... Рукою не достанеш... Як би пояс... В тебе нема?—повернувся він до мене.

— Нема.

Я знав, як добути води й без пояса, але мовчав.

— А сто бісів його мамці на припічку!—знов почухавсь Митрохван.

Тоді я мовчки взяв бляшаний чайничок, що стояв на цямрині, скинув шапку, перекинув ноги у криницю і вмент зчез у ній. За мною наче скрикнула жінка.

Холодно... Вохко... Дірки між камінням були на старих місцях і розкарячені ноги мої звикло ступали в них, як по східцях.

Коли я виліз з повним чайником, жінка зразу взяла його в мене з рук, жадібно припала до цівки й стала смоктати.

Митрохван же то на мене поглядав, то зазірав в криницю.

— Ти диви!—нарешті здивовано хитнув головою.

Жінка зразу ж одірвала чайник од рота.

— Ага? А що? «Не можна лізти?» Я тобі не казала? Тепер «диви?» Оттак ти раз-у-раз... Оддай парубкові кисет!

Митрохван одповів циничним словом і засміявся, але засміявся ніяково, вдаючи це.

— Не віддаси?

— Та йди ти під три чорти! Який кисет?

— Не віддаси, я питаю? Кажі!.. Гей, Митрохване, кажу, лучче оддай... Лучче оддай!..

Митрохван повів одним плечем, потім хмикнув, засунув руку в кишеню і ткнув мені кисета.

— На, бери! Щастя яке, кисета не бачив. Схо-

чу—сто кисетів тобі куплю ще й з льогким тютюном.

— Оттак лучче... А кисети твої ми знаємо...

— Е?

— От тобі й е...

— Диви...

— Ну, не задавайся... Бери краще торби та ходім...

Ми пішли разом. «Мати» хоч і була теж сліпа, але йшла не гірше «дочки». Тільки видно ходити їй взагалі важко було. Поки розійшлась, все стогнала за кожним кроком і хапалась лівою рукою за мене. Якась роздута вся була, страшна. Взагалі всі трое вони здавались мені якимись вигадливо-казковими істотами. Як би вони раптом поперевертались у якихсь звірят й зачали танцювати передо мною, оттут серед срібного степу, я, здається, не дуже здивований був би.

Митрохван ішов поперед усіх і довгий, зігнутий, з гострою головою, настирливо щось викликав в мені собою: чи то казку якусь, чи легенду, чи кримінальний роман якийсь. Навіть, пам'ятаю, аж сердивсь я, не можучи виразно згадати.

— Гой! Митрохване!..—раптом зупинилась жінка, придивляючись кудись убік.

Митрохван озирнувся.

— А то, лишень, чи не скирти?

— Мо й скирти

— А спати треба?

— Мо й треба.

— Ну, то звертай... Я хочу спатки.

Митрохван мовчки звернув і пішов на скирти. Очевидячки, він був незадоволений.

Я хотів іти далі сам, але пахуче сіно скирт зманило мене. Лягти, закласти руки за голову і дивити-

тися прямо в лице місяцеві... Чого поспішати? все одно встигну на вечір завтра «туди».

Пішов я з ними.

Вони троє лягли під один бік рогу скирти, а я по другий; так що, підвівшись, я міг бачити ноги Митрохвана.

Сіно м'яко гріло знизу. Місяць пильно та скорбно дивився в лице. Затих гомін сусідів.

«Уік»!—тихо пискнула пташка.

Спати не хотілось.

Щось гойдалось у мене в душі, щось хвилююче, щось журне, щось суворе і ніжне.

Все гойдалось.

Що здійсметься догори, серце робиться широким, хоче крикнути, крикнути степом, щоб і зорі засміялись, щоб пішла луна під темне небо й упала там, на східцях, де в пекучий літній день виступають жовті сльози.

А гойднеться вниз і серце мліє, холод серцем пробігає, думи нишкнуть, мов зігнувшись, пробігають темним яром.

«У ліску дам руку... Тільки ж як прийду».

Не вірять... Не надіється на мене...

Чуєш, любий місяченьку, не вірять вона, не вірять, що я зможу вбити дракона, свого сивого, старенького дракона...

Нічко, ясная нічко, сумом дзвенящая, не вірять Іра, що зможу я взяти і власними руками кинути в полум'я мого старенького дракона... А ти віриш, правда, нічко?

«Ку-ум!»—задзвенів цесь над вухом комар, наче торкнув хтось тоненьку струнку.

Змовк. Сів на шоку... Куснув.

Пий, голубчику, пий. Випий з кров'ю мій біль, мій солодкий, ридаючий біль, і понеси його їй, і скажи тій суворій, зневажливій зморщі між

темних брів, ти скажи їй: «розгладься! він може, все він може зробити за припалі, убогі копи та за ласку твою, недосяжно-бажана. Все він може зробити»...

Вітер сумно гойдався на травинках і травинки журливо хитали голівками.

Високо в небі, в суворому смутковій зорі вели мовчазну, віковічну розмову свою.

«Уік!»—несміло озвалась пташинка й замовкла.

І, пам'ятаю, сусіди чогось загомоніли; спершу глухо й невиразно, далі я вже виразно чув:

— Та йди к чортам!.. Митрохване... Не лізь... Чуєш?

— Ги-и!.. Щипається, стерво...

— Митрохване!.. А диви... Тю, бий його сила божя!.. Ій-богу, так укусю за руку, що аж чорти тебе схоплять... Лежи он-там камінем... Та пішов!!..

— Тю, дурна! Що ж ти хвицаєшся?

— А ти що думав? Оттак хвицну, що й ногами вкриєшся... Чого лізеш? В комору боявся лізти, а до мене не боїшся... Сміливий! Знаємо таких...

— Яких?

— Оттаких самих...

— Та яких?

— «За це тюрма буде»... Ну, як боїшся тюрми, то й не ліз... Піди до тебе в полюбовниці, а ти чим годуватимеш? Сухарями! Подавись ними...

— На ту ніч уже принесу сала...

— Знаємо... Просидиш, як той раз, всю ніч у бур'яні, та й скажеш, що собаки не пускали...

Митрохван щось тихс бовкнув, потім я побачив його обережно виставлену до мене з-за скирти довгу голову.

Я не рухнувся.

Голова зникла.

Річ види ма, що родичі вони вже не такі близькі.
Знов загомоніли, але тихше.

Я й сам би з охотою не слухав їх, як би можна.
Перелізти ж на друге місце, не зручно було вже.
А вони, мабуть, знов забули про мене.

— Ну? Береш, Ганно? Кажи: береш?—жадно сипів Митрохван.

— Ні... Як не п'ять, то й не милься, не по-бриєшся...

— Та бійся ж бога: п'ять рублів! Де ж я тобі їх візьму?

— А де хоч... Ти тоже розумний... Ти думаєш, що мені так і минеться, як Микита взнає, що я пішла до тебе?.. Та ні там, ні тут? Ну-ну...

— Та чого ж «ні тут»?

— А того, що хіба ти зугарний на щось? Микита тюрми не боявся...

— І я не боюсь, тільки ж...

— Не боїшся? Ну, от докажи, що не боїшся...
А тоді й лізь... А тепер спи... Одчепись...

— Ганно!

— Не в'язни...

— Ну, три дам... Чуй?

— Одчепись...

— Ех!...

Очевидно зітхнув. Мабуть ще й почухався.

Довго ще торгувались вони. Він уже брався на ту ніч принести їй сала і чотири рублі, але за курятину не ручився, бо з курми такий галас раз-у-раз виходить, що легко спійматись.

Ганна сонно й сердито стояла на своєму.

А вітер все так само гойдався на травинках і травинки журливо хитали голівками.

Але місяць уже блідо-кисло посміхався. Я думаю, як би трапилась йому тоді хоч поганенька хмарка, він би навіть з довічного шляху свого

звернув би, щоб заткнути нею свої вуха. Але хмарки не траплялось, а торг усе тягся.

Ганна мене вже навіть дратувала. Ця ідіотка у всякому разі могла би менше мучити парубка і дати спокій людям.

І раптом я піймав себе на якомусь дивному співчутті Митрохванові—якась схожість, рідність протягнулась між нами крізь соломку.

Піймав і аж крутнувся на другий бік від гнівного обурення. Ще чого не вигадася ідіотська, знервована фантазія!.. Якись скоти, напівлюде... Фу ти! чорт надав звязатись з ними!

Нарешті поснули.

Місяць ще вище піднявся і став ще менший та скучний. Комарі надокучливо кусались. Рішуче нічого поетичного не було в їх гунявім гудінні. Біда пустинність поля гнала холодну нудьгу самоти. Визирала з-за рогу боса нога Митрохвана.

Несміло перебіг по мозку образ Іри. «Дам руку в ліску, як що тільки прийду»... Фу, кат-зна-що! Спати! В цей же мент спати, а то ще можна додуматись до чорт-зна-чого під впливом цих скотів.

Місяць сумно посміхався згори.

Сонце і день ще більше виявили м'їх спутників. Голубчики мої! вони просто фантастичні були, наче з химерної казки якоїсь. Я не міг намілюватись ними, коли вони їли. Особливо Митрохваном та «матір'ю». («Мати» таки справді була глуха і коли говорила що-небудь, то пильно дивилась на губи тому, з ким балакала. А сказавши, випинала наперед лице і наставляла вухо. Була набухла, мертво-жовта, так що, здавалось, надуши її гарненько і вона лусне, як старий гриб,

з якого легким димком підніметься зелена порохня).

Вони їли мало не через кожну годину, але, дивлячись збоку, можна було сміливо подумати, що вони оце тільки деспались до їжі після довгого голодування. А допавшись жадно й вороже подивлялись одне на одного, смачно, серйозно чвакали і міцно держали в руках шматки хліба.

Мені теж уранці дали, але з умовсю, що я за це носитиму якусь їхню торбу. Я згодився. Більшої конспірації, як ця компанія, я не міг би придумати. Виявилось, крім того, що вони йшли повз наше село у монастир на празник. Празник не знать який, але у їх там є діло. Так от вони собі туди йдуть помаленьку.

І ми пішли разом. Йшли так: попереду виступав Митрохван; за ним, ухопившись з-заду йому за піджак, Ганна; а за Ганннину кохту держалась «мати». Обидві вони йшли з заплющеними очима і правими руками намацували палицями дорогу. Я йшов позаду.

Ми часто зупинялись перед хатами і Митрохван перекосивши рота, гунявим, жалібним голосом тягнув:

— Благодітелі божі, поде-йте калікам нещасним, сліпеньким, невидючим. Матінки наші рідні... за ваші подаєння душі спасенія...

Нам подавали і Митрохван усе кидав мені в торбу.

Иноді сідали під селом і Митрохван зникав десь сам. Вернувшись, одводив Ганну вбік, благаючи шепотів і щось показував їй. Ганна, не згоджуючись, хитала головою й, зневажливо скрививши губи, одходила. Митрохван же вичувато щупався й тихенько лягав десь збоку.

Мені рішуче вже жаль його було. Розуміється

це тільки дурна піднятість нервів могла найти якусь схожість у мене з ним, з цією жалкою істотою, з цим нещасним продуктом ненормальних соціальних обставин. Мені жаль його було; і його, і її, і стару бабуню. Серед співаючого простору ланів, серед моїх дум вони були понурою, сірою плямою. Не важно те, що вони були в подраній одежині, що в бабуні були товсті ноги, замотані ганчірками, не важно, що вони спали на землі—я теж був з ними, і теж у драній світлі, і разом з ними спав під скиртою. А важно те, що живе під свиткою, в грудях, в душі. Я теж був у світці, але чи могли вони хоч раз в житті почувати щось безмірне, високе, те, що дає одмінний зміст життю людини від худоби? Навіть в кохання вони окрадені. Я не вимагав від них естетичних розмов, хай проститься їм нічна балачка, хай говорять, як хочуть, але чи темні душі їхні можуть піднятися до крику захвату, до себезабуття, до великого дріжання серця назустріч цумці про кохання. Іра і Ганна!.. Бідні, жалкі істоти!

Хмарки рожеві, як легка піна, плили по-над нами. Чи могли вони покласти на неї мрію свою і линути так в невідомі краї?

Вітрець ніс на крильцях спів ланів. Чи гладили крильця його душі їхні?

Іра і Ганна!.. Бідні істоти! Навіть кохання для вас тільки темний клекіт крові під вогнем інстинкту.

— Ну, плентайсь там, плентайсь!—гукав на мене Митрохван і пильно вдивлявся в рот мені, чи не їв я хліба з торби.

Я прибавляв ходи, я все таки не звик так багато ходити і одставав навіть від «матері».

І знову, дивлячись в зігнуті спини їхні, на

яких сиділи маленькі мушки, я витирав піт і думав над ними.

Потім перестав думати і хотів тільки спочити. Душно було, торба плечі давила. Сонце стояло на полудень.

В містечку, куди ми завжди їздимо в крамниці, на базарі вони зупинились і Ганна, поклавши дерев'яну мисочку коло себе, сіла на землю і хрипким голосом завела:

—Та не бачу ж я, матінки мої рідні,
Як білий світ світає,
Як праведне сонце на небі сіяє,
Як темная ніченька та й наступає...

І хиталася тужно. А в мисочку стали падати копійки. І як копійка цокне, Ганна перехреститься, пробурмоче тихенько «спаси вас господи» і знову хитається.

Таким чином назбиралось на цілу кварту, яку в тому ж містечку й купили вони. А пили її за містечком, в ярку, під березками. Дали й мені, але знов таки з умовою, що я й Ганнину торбу візьму. Моя конспірація переходила вже край, але я не хотів псувати гармонії й згодився.

Через півгодини вони вже були непохожі ні на людей, ні на скотів—вони були просто п'яні. В мене теж гаряче приливала кров до серця, але від того мені було безмірно сумно і хотілось співати, хотілось цілувати землю і благословляти її за те, що вона породила Іру, що породила страждання, над яким можна плакати і в жертву йому вбивати драконів своїх. Особливо ж співати хотілось, сумно, ніжно, щоб задріжали листочки берез від жагучого жалю зо мною. Не хотілось тільки, щоб голова так крутилась. Я навіть ліг для цього на траву. Але зараз же й підвівся від крику Ганни.

Що таке?

Митрохван тягнув її за руку в кущі і хрипів:

— Хедім!

А вона цупко хапалась другою рукою за траву, зачіпалась скарлюченими пальцями порепаних ніг за землю й кричала:

— Одчепись, сатанюко! Одчепись, кажу! Ой, рятуйте!

А бабуся—як сиділа, так боком перехилилась і спала. З рота їй текла слина, вздовж якої рядком сиділи мухи.

— Хедім!!

Ганна вмить шарпнулась, вирвалась і одбігла вбік.

Митрохван хитнувся, розгублено витрищів очі й непорозуміло застиг, важко дихаючи.

— Утікла...—безнадійно хитнув головою й безсило опустився на землю.

— Сказала, п'ять... Ну, й не лізь... А то на мої напивсь, та ще й... Розумні й!

Теж важко дихала й стояла оддалік, застібаючи кохту.

Потім я знову ліг.

Земля помалу крутилась, жовті круги здіймались догори, а я був центром їх.

Зразу все десь зникло.

Сонце вже намацувало одним краєм лісок, де повинен був я ждати Іру. Його видно було верст за п'ять уже.

Ми мовчки йшли всі четверо. Після сну вони були похмурі, злі. Бабуся все просила пити й після кожного прохання наставляла вперед все лице і ждала. Але й Митрохван, і Ганна нічого їй не одповідали.

Один тільки раз Митрохван щось сказав до Ганни, але вона сердито крикнула на його і він винувато зщули вся й знову замовк.

Я йшов зовсім тверезий, з холодною, ворожою гидливістю поглядаючи на своїх товаришів. Навіть часом стискавав плечима, дивуючись самому собі.

Але вже було не далеко і я терпів їх біля себе. Іноді я зиркав на Митрохвана. Довге лице його, лице якогось водяного голого звіряти, виявляло злу, потайну завзятість і рішучість. Щось, видно, міркував.

І я міг знайти якусь схожість? Господи!

Сонце врізалось в лісок. Дерев стояли в ореолах. Як мученики, яких розп'яли на шляху, стояли й радісно, натхнено сяли.

Долина покрилась задумливою тінню; дороги по ній стали темними.

— Водиці... Ох, голуб'ята, водички...— стогнала бабуся і чекаюче випинала лице. Але всі мовчали і бабуся, зупинивши на хвилину на мені свої жовті, тупо здивовані очі, знов похнюплювалась.

Сонце зайшло.

Тоді всі дерева, немов хлібосоільні господарі, випровадивши віського гостя, перестали радісно та ясно посміхатись, стали серйозні, стемлено закутались в тіні, підсбрались і застигли.

Пролетіли довгим цугом якісь прудкі пташки, поспішаючи й заклопотано перекликаючись тонким писком.

Хлопчаки заняли товар із стерні і гнали його на дорогу.

Все готувалось до чогось, все ждало чогось.

Ніч наступала. Наступала ніч моя!

Серце холодно замірало,

— Ну, як ви, а я ночую у тому ліску, — сухо звернувся я до Ганни й Митрохвана.

— Ми теж там будемо... — бовкнула Ганна.

Мене вмить схопила гостра злість на їх. До якоїж пори я буду лазить з ними?! Що за прокляття на мене таке!

Я рішив зараз же одійти од їх, лягти зовсім окремо і кінець. Це вже неможливо, нарешті. Наче навмисне причепились.

Але зразу одходити незручно й неконспіративно було. Я рішив підождати, поки вони поспнуть; тоді тихенько встати і піти, щоб більше й не стрічатись з цими напівлюдьми.

Митрохван не ліг спати. Пошепотівшись з Ганною, він примостив коло неї свою торбу і пішов кудись у лісок.

— Куди він? — ніби байдуже спитав я.

— У село, табаку купити.

Хутко вони обидві заснули.

Тоді я обережно підвівся й пішов од їх. І, пам'ятаю, з того менту я зразу й цілком забув про всю цю компанію.

Тихо шелестів ліс. За шелестом не чути було моєї ходи, не чути було, як билось моє серце. А у полі воно так загупало, що доводилось зупинятись і прикладати руку до його.

Сходив місяць, але яроч між ліском і горою, де стояла економія, був темний і здавався глибоким. Після його треба було пройти ще полем; потім манюсенькою балочкою можна підібратись до самого току.

Я ліг і довго лежав під ріллею в борозні, виставляючи часами голову й пронизуючи напівтму гарячими очима.

Чув, як рипіли журавлі криниць у нас, як хльоскало батогом; то, мабуть, Кривий Панас

замикає на ніч воловню. Воли погорять... І мій Запорожець згорить... Ржати ме...

Чув, як все тихше та тихше долітали згуки.

Коли ж зовсім піднявся місяць угору, тиша срібно дзвеніла у блідому полі. І виразно видно стало темні скирти нашого току.

Я, пригинаючись, пішов далі.

Коли повз уже балочкою, мені враз пригадалось, як колись малим я так само тут повз, граючи в індіїців. Від цього я навіть сів і довго сидів непорушно.

Потім знову поповз.

І де далі, то все менше та менше пам'ятаю ті моменти.

І ні страху, ні жалю, ні захоплення, нічого вже мені не пригадується. Навіть не пригадую собі, щоб я думав про черкесів або про яку небезпеку. Знав, що треба ховатись, знав, що це діється щось надзвичайне, але ні свідомости, ні, навіть, волі не було. Здавалось, від скирт було протягнуто до мене якийсь незримий ланцюг, тим ланцюгом мене прив'язано і хтось там намотував той ланцюг, а я через те й сунувся туди.

Немов у сні, я чув, як довго рипіли десь внизу коло ставу вози, і сам собі одмічав, що то, певно, наші хлопці їдуть по снопи. Чув гавкання собак, таке тоскне раз-у-раз в місячну ніч, але цілком байдуже тоді мені.

Пам'ятаю довгу тінь вздовж скирти, поруч з нею бліду смугу місяця і другу скирту. Сумом пустинности віяло звідти. Шум ще, пам'ятаю, був страшенний в вухах, коли я присів під скиртою.

Але потім все туманом якимсь оповито. Здається, коли я світив сірника, коробка псторохувала у мене в руці і смалятиною запахло від

губки. Здається, я озирався на всі боки. А може й ні. Може, потім уже, дійсно озираючись, я переніс на те, що було під скиртою. Іра, принаймні, гаряче казала, що я не міг дріжати і озиратись. Не міг!

А я не знаю. Не знаю, як і назад повз балочкою. А може й не повз, а просто йшов. Ще, може, й по-свистував.

Тільки виразно себе пам'ятаю аж по другий бік ярка. Там я озирнувся. Озирнувся і весь замер: в сріблястій напівтьмі, в темній кучугурі будівль економії жовтіло щось живе, тріпотливе, ясне і незмірно-несподіване для мене. Страшно несподіване.

«Он як!»—прошепотів я, дивлячись, як те немов щось намащувало гострими язиками і поверталось то в один бік, то в другий, ніби набірало сил, міцніше уможувало, розросталося і бралось в небо жвавіше та дужче.

Раптом я повернувся й що-сили побіг. Чобіт один кілька раз зсувався мені з ноги, я зупинявся, підтягав його за вушко й знов летів, не озираючись. Мені було страшно.

Під самим ліском зупинився весь спітнілий, задиханий, стомлений.

Озирнувся.

Над економією вже стояло велике жовте сяєво, але ні будинків, ні дерев за горкою не видно було. Тільки дим ще над сяєвом. І дим той з-під низу був жовтуватий, а зверху темно-бурий із срібним нальотом від місяця.

Місяць же стояв як раз над моєю головою і був блідий, наляканий: він же весь час слідкував за мною.

Сів на горбику якомусь.

Стало холодно. Мокра сорочка липла до тіла.

Від частого, глибокого дихання, було ще холодніше.

Сів, поклав лікті на коліна, голову спер на руки й сидів так. Коліна трусились і можна було, збоку дивлячись, подумати, що я сижу і, дріжучи весь, гірко ридаю.

Але я нічого не почував. Страх пройшов і знов було тільки напруження якесь та втома іще.

Довго сидів. І як би мене хтось раптом запитав, чого я сижу, я б, напевне, зразу й сам не міг би сказати, чого ж я, справді, сижу.

Але сидів, не маючи навіть ніякого сумніву, що не треба сидіти. Треба.

І тільки як шорохнуло в вітях, мене щось штовхнуло, ніби підійшов хтось ззаду і ляснув по спині.

«Іра!»—пронеслось по мені.

Схопився.

Де ж вона?

То тільки промінь біліє в кущах. Її нема. Чого ж не йде? Що ж там діється?!

Ах, їй байдуже. Може, не вірячи в мене, заснула і всі горять...

Мама бігає в сорочці, в одній сорочці, моя мамуня, свята, кохана.

Чого ж вона не йде?! Чом не біжить, не дає руки своєї? Я ж жду... О, що ж вона робить з мною!..

І мені вже здавалось, що я довго-довго жду тут, що давно-давно колись був там між скиртами.

Я встав, хутко ходив між деревами, люто підбивав ногами сухі гілочки і знов виходив на узлісся. Там дивився на жовте, нишпорив очима й знов заходив у ліс.

Вже сіріло, коли з'явилась Іра. З'явилась зовсім не з того боку, де я ждав, вся не така, як

перше, в якійсь хустці, нижча ніби, трохи зігнута.

— Ну? Ну?—кинувсь я до неї.

— Все добре... Все добре...—зашепотіла вона, чогось здригуючись вся, задихана від швидкої ходи.

— А мама... мати як? Мати?

— Нічого, нічого... Всі вже на селі. У попа... Все горить... Але ніхто нічого... Усе добре... Вас ніхто не бачив? Сьогодні прийшли? Ну-да, що ж я питаю... Ви стомились? Дуже стомились?

Я сів.

Жовте так само сяло в долині величезним віялом.

Легко стало. Хотілось показати язика місяцю і поцілувати самотній якийсь листик, що одбивсь од других і темнів у сірім небі.

Іра раптом змовкла, одвернулась і притуливши обкутані хусткою кулаки десь під підборіддям, дивилась убік.

— Іро...—тихо вирвалось у мене.—А руку?

Іра зразу повернулась. Повернулась, хитнулась і вмент обхопила мене за шию, притулилась, і, пам'ятаю, по лиці по моїм пройшли гарячі губи, знайшли мої, в серце мені стукнуло, в голові захитався туман, ноги болюче-солодко защеміли, тіло все напружилось чимсь дивним, гарячим...

Коли я, нарешті, підвів голову з грудей Іри і розплющив очі, круг нас вже зовсім світало. Іра похапцем й соромливо накрила ноги сукнею і теж сіла. Сіла, сперлась одною рукою об землю, другу поклала на плече моє й несміло зазирнула мені в лице.

— Ти любиш мене? — тихо-тихо прошепотіла, І чогось мені стиснулось серце,

— Люблю, Іро...

— І не сердися, що я була з тобою досі така? Не сердися, мій дужий, герою мій? Ні?

— На віщо ти питаєш таке?

— Я люблю тебе...

Я посміхнувся і поглядив рукою по щоці її. Так-так, це я погладив її. А вона схопила мою руку, піднесла до гарячих уст своїх і покірно, жадно припала до неї.

І знов мені стиснулось невідомим чудним жалем серце.

— Пора, голубко...—сказав я.

Вона здригнулась, ще щільніше притулила руку до уст і мовчала.

А далеко жовте блідло в світлі ранку. Сива роса лежала на траві і де трава була пом'ята, там роса біліла краплями, як живе срібло. Зашамотіли пташки у вітях.

— Пора, Ірусь,—знов сказав я.—Вже день. Неконспіративно.

Вона зразу сіла рівно і пустила мою руку.

— Правда. Іди...

Встала, поправила сукню, почервоніла чогось і соромливо глянувши на мене, раптом припала до грудей мені й шепнула:

— Ти пам'ятатимеш цей ранок?

Я міцно, мовчки пригорнув її.

Мабуть сонце тільки й ждало цього, бо взяло і визирнуло в тім боці, де було жовте. І жовте ще більше зів'яло, зблідло, а дим став темнішим.

— Ну, прощай, любий. Мене, мабуть, шукають. Скажу, вийшла в поле й несподівано заснула. Нічого... Ми завтра побачимось? Побачимось, милий? Ох, як я тебе люблю! Скажи, ти не сердися на мене? Ні? Я ж не знала, що в тебе така сила... Герою мій!

— Рибко... не треба...

Слова її вносили щось зайве в моє щастя.

— Не треба, кохана... Я безмірно щасливий...
Безмірно!

Сонце гордо й весело встало на обрій. «Ну? — немов сіяючи, питало землю: — все гаразд?»

Все! — кричало йому серце моє — все!

І руки жагуче обняли ту, що покірно, всім теплом свого тіла, всією схиленою волею припала до мене.

— Герою мій... коханий!..

Тоді сонце одділилось од землі і вийшло в небо, а від його полились в долини та затінені яри веселі проміні.

Розійшлись ми. Вона ще довго озиралась, зупинялась; і я бачив великі очі її, вузько зрізані до країв, з любовним покірливим благанням зупинені на мені.

І тільки, як останній раз перед ярком зупинилась, потім зникла, я почув, що в цю ніч сталося, дійсно, щось велике.

І мимоволі я згадав, що Іра була іншою, зовсім іншою. І я був інший. Почувалось, що скажи я їй:

— Іро, в тебе погані брови, — і вона скаже:

— Погані, любий.

— Іро, — скажи я, — мені не подобається, коли так дивляться на мене.

І Іра потупиться й не буде дивитись. Та Іра, що ще вчора...

Що ж сталося?

І з тайно-задоволеною гордістю, здивовано повів я очима круг себе. Дерев простодушно дивились на мене. «Не знаємо», мовляв. Хитрі bestii! Вони добре знали та тільки мовчали, мої зелені мовчуни.

І пташки знали, не дурно так лукаво скося поглядали вниз і, наче жартовливо дражнячись, тікали всі від мене вглиб ліска.

І лісок знав. І знав поблідлий місяць, травка знала, небо, сонце. І все раділо, все сміялося зо мною, все кричало: Герою мій!

Ввійшов у лісок. Розпахнув свою свиту, шапку одсунув назад і пішов по полянці. Ех, закричати на весь ліс? Закричати, пташенята мої? Полякаєтесь, маленькі...

А ти не злякаєшся, старий мій пню? Га? Не злякаєшся?

Старий, смішний пень, набухлий, як бабуня, трухлявий і товстий. Мабуть аж загудить, як ударити.

Господи: «ти не сердишся на мене?»

Ех! Держись, пню!

Коло пня лежала здоровенна ломака. Я схопив її, розмахнувся зо всею силою гордості, зо всею міццю любови та щастя його і загилив нею по пню. Старий дійсно загув і крекнув так смішно, що я кинув ломаку й радісно засміявся.

Але тут же й озирнувся. Ще хтось дивиться.

Ні, нікого нема.

Може лягти трошки? Трошечки-трошки... Там, в тих кущиках... Простягнути натомлені руки та ноги й подумати... Манюсеньку капелюшечку подумати про те, що було там за узліссям... І зараз же йти. В той же мент. Завтра тут мусять бути уже прокламації.

Ліг у кущах, простягнув уже стомлені руки та ноги і вже збирався капелюшечку подумати, коли... десь збоку почув якесь гудіння. Обережно підвів голову.

Матрохван...

Фу, ти прокляття! знов ці жалкі істоти! Що за напасть!

Той помалу йшов по прогалинці і, займаючись своїм туалетом, поглядав на всі боки, щось благодушно наспівуючи. Лице чудне було: задоволене, веселе, навіть поважне. І співав (як що, розуміється, одкинути всякі акустичні розуміння співу, а судити тільки по виразу лица і особливо рота). Ішов собі по прогалинці просто до пня, позирав на всі боки, а з рота виходило щось вроді:

— Ге-е-ой... Ге-е... та ни-и, гей о-о...

Зупинився коло пня і сплюнув.

— Ге!...—посміхнувся.

Потім сів на пень, прижмурился до сонця, що било йому в очі, і покрутив плечима, ніби щось кусало його там. Не допомгло. Закинув руку назад і став водити по спині. Теж, видно, не допомгло.

— Ганно!.. Гей!—раптом гукнув, озирнувшись.

— Що?—зачулось з кущів по другий бік прогалинки.

— Іди сюди... Та живо!..

З'явилась Ганна коло його.

— Що таке?

— Почухай мені спину... Якесь стерво кусає...

— Еге! Дивіться, губарнатарь який!—засміялась, але зайшла за спину і стала чухати.

— Та вище... Ге, дурна!.. Вище, кажу... Вліво трохи... Тю... вліво... Де буде вліво?... Ну, от... тут... Чухай, чухай... Та дужче... Гей, та й дурна ж ти яка!

— Та чого чіпляєшся? Де ж воно в тебе свербить?

— Годі... Іди к чорту... Кинь, кажу...

Ганна покинула й зазирнула в лице йому.

— Та де ж свербить, Митрохванчику? Га?
Який ласкавий, винуватий, несмілий голос!
Ах ти ж подла!

— Ніде... Баба спить?

— Спить, мабуть...

— Буди та ходім... Дай їй шматок сала, хай поїсть. Та багато не давай. Вас чортів не нагодуєш все одно...

Недбало простягнув ноги і сперся ліктем на пень.

— А я ж не дуже їм, Митрохванчику...

— «Не дуже»... Всі ви не дуже...

— А купиш мені намиста?

— Ще й намиста? П'ять рублів узяла та ще й намиста? Еге-ге-е! Ти вже... Гляди!

— Митрохванчику! Ти ж обіщав... Оте червоне, що в Гуляй-Полі... Тепер же грошей у тебе, як у пристава... Пристав ти мій... Купиш? Га?

— Ну, побачимо, побачимо... Іди, буди бабу, треба йти... Катай живо... Я тут на сонечку посидю... Торбу мою візьми... Треба йти, щоб увечері бути у Болотяне... Я, брат, тепер Яшці покажу... Січас гармонію у Косого куплю... Гармонію, сапоги... Ого!

Він аж сів і завзято-задоволено сплюнув. Потім несподівано грубо обняв Ганну, так що та аж писнула, помняв її і, штовхнувши в спину, весело промовив:

— Ну, катай! живо!

Ганна прудко, кокетливо крутнулась і побігла в куці.

Ні, ці істоти мені надзвичайно надокучили! І яка гадина: п'ять рублів і вона вже повза перед ним! А цей: аж вивернувсь, наче справді зробив щось путнє... Ні, природа цурна: у таких істот не повинно бути задоволення. Не повинно!

Я рішуче вже не міг спокійно лежати.

Іра смішна: «ти не сердитися на мене»? Ну, чого б я мав сердитись?! І ця покірливість... «Герою мій»...

Митрохван раптом стріпнувся, встав, потягнувся і, закинувши руки за ший, весело заржав. Потім зразу зірвав руки, нахилився, підняв ломаку... так-так!.. підняв ломаку цей гад, розмахнувся, гикнув і зо всієї сили гупнув нею по пню. Пень ще дужче, ніж у мене, крекнув і загув.

— Ги!—засміявся Митрохван і, дригнувши ногою, матюкнувся, шпурнув ломаку і бадьоро, з гордою веселістю хутко пішов у той бік, де зникла Ганна.

Я остовпенів. Я захолов. Потім схопивсь, розгублено глянув: Ударив! по тому самому пню, тією самою ломакою! Він, цей гад?!

— Стій! Підожди!.. Гей!

«Гад» зразу зупинився й повернувся до мене довгим здивованим лицем своїм.

Я підбіг до його.

— Тю! це ти... А де ти був?

Але очі зараз же стали серйознішими, трохи тривожними.

— Ти... ти... де був уночі?—видихнув я на його.

Він настороживсь.

— Де був, там нема вже...

— Говори: ти пив сьогодні?

— Ба не пив... А що?

Звірячі оченята хутко, непорозуміло бігали по мені.

Він не пив.

— Ні краплі? Ані-ні? Говори правду!

— Та ти чого? Ну, не пив, та що?

Так! Річ видима: він не пив, пика твереза.

— А нащо вдарив ломакою по пню? Для чого? Очі йому ставали все ширшими та ширшими. Він глянув на пень, на мене.

— Та ні для чого...

— З радости? Чи п'яний? Для чого?

Він навіть боязко озирнувся навкруги.

— Та йди к чорту... Ударив та й годі...

— З радости значить? Тобі хотілось, дуже хотілось ударити?

— Ну, з радости... Хотілось, та що?

Так! Він ударив з радости. Цей гад з радости ударив.

— Чого ж ти радів? Що добре вкрав та купив Ганну. Га? Того?

«Гац» рішуче був вражений всім цим. Але по цих словах в очах пробігли вже жовті, злі вогники.

— Та тобі яке діло?! Ти, кажись, сам п'яний...

І раптом лице йому стало злорадним—він зрозумів усе.

— А-а! Це ти собі підмощувавсь?! Облизнись братіку! Ге!

— Я тебе питаю, ти того радів, що купив? Говори!

— Ну, того. А ти хотів, щоб тебе дівка дурно полюбила? Хе! Купило треба мати!

Він навіть закрив руку в кишеню і згори вниз вибачливо дививсь на мене—він уже розумів усе. Він уже навіть не сердивсь і жалів мене.

Я стояв і дививсь на його. І він стояв та посміхавсь. Потім стріпнувся і, повертаючись, сказав:

— Ну, прощай, братіку! Нам треба йти. А без купила до дівки більше не лізь...

І, насмішкувато засміявшись, пішов.

Я стояв і дививсь.

Він озирнувся. Щось крикнув. Потім нахи-

ливсь, підняв щось і шпурнув у мене. Невеличкий прючок пролетів над головою мені.

Я хутко повернувся і пішов назад. На одному краю неба над деревами стояв, як величезний віник, темнобурий дим.

Мені зразу стало моторошно, страшно. Мене ж могли тут накрити!

Стояв пень, старий, байдужий, немов не стало тут нічого. Я поліз у кущі, в саму темну густу глиб їх і, зщулившись, заліг.

«Герою мій!»

Так, так!

«Без купила до девки не лізь».

Я ще більш зщуливсь, я хотів бути манюсеньким, як та чорна комашка, похожа на панну з дуже перетягнутим станом, та комашка, що повзла по коліні у мене; я хотів бути менше комашки й сховатись під листик, щоб ніхто не бачив, як плакав слізьми непорозуміння якийсь новий дракон мій—у мене ж така сила була тих драконів.

І він плакав, а я лежав. Так до вечора. А ввечері встав і пішов, тихо, несміло, як злодій.

Це було в ту добу, коли в грудях так співу багато, що хочеться сліз.

КУМЕДІЯ З КОСТЕМ.

REVISED 3-10-1917

Кумедія з Костем.

З Костем сталася чудна кумедія.

Діло вийшло так.

Кость та ще трое хлопців — Данилко, Семенець та Микита пасли товар на лугу. Хлопці — свій, а Кость — панський.

Був вітер, та такий холодний, що чисто руки померзли і Семенець, як не хмури́в брови, як не випинав губи, ніяк не міг скрутити цигарки з кінського гною. Папер рвався, гній випадав, пальці стали тверді та червоні, як молоденька морква.

— Не, холодно, не скрутиш! — рішив маленький, чорненький, як кузочка, Данилко й озирнувся. А озирнувшись, в той же мент схопився й люто, дзвінко закричав:

— А куди-и ти?! А куди, Арлхирлей, бодай тебе за вітром понесло! А куди-то ти, га?!

Круторогий, сивий віл Арлхирлей, що підбірався з лугу до молоденьких, дуже смачних сходів пшениці, зараз же зупинився й зробив вигляд, що пшениця його зовсім не цікавить і маленький, чорненький хазяїн його зовсім даремно кричить. Він навіть повернувся задом до тої пшениці і став спокійно та поважно скубти траву.

Микита й Семенець теж озирнулись до лугу, але їхній товар пасся як слід. Микита знов натягнув свиту на голову, ліг, спер голову на руки й дивився знов на Семенця, який все таки хотів скрутити цигарку і аж губу закусив з досади.

Один тільки Кость не поглянув навіть на товар: він усе дивився на пальці Семенця. Зеленкуваті, вузькі, глибокі оченята його не одривались, а губи роззявились і з-за них виглядали ріденькі, гостренькі зуби. Здавалось, що він як укусить, то мусить страшно боліти, більше, ніж від кого другого. Але Кость ніколи не кусався. Хто б і як його не бив, він ні за що не кусався. Це був кумедний таки хлопець!

— Ба не скрутиш, — раптом швидко прошепотів він, пробігши очима до Семенцевого лица і швидко знов до рук.

Семенець зневажливо глянув на його.

— А ти скрутиш?

— А скрутю. У вас усіх руки померзли, а в мене ні...

І знов, пробігши очима по всіх, зупинив на цигарці. І посміхнувся.

Чорненький і чистенький, як кузочка, Данилко раптом нахилився і потяг Костя за картуз. Кость зараз же якось кумедно зморщив носа, вишкірив зуби і зробив:

— Хрр!

Чисто як забиті, боязкі собаки з підверненим під себе хвостом і зігнутими ногами.

Хлопці зареготали. А Кость так само пильно й уважно став дивитись на руки Семенця. Іноді він чогось облизував губи й держав їх роззявленими — видно сохли вони в його!.

— Ага! Не скрутиш. Руки змерзли. А в мене ні... От які!

І Кость простягнув усім свою чорну, подряпану невеличку руку. Йому, очевидно, чогось дуже хотілось говорити про свої руки.

Микита помалу, ліниво взяв її і зараз аж випустив.

— Тю! — скрикнув вражено. — Як вогонь! А ну, дай ще, а ну, дай... Ой, хлопці, як камінь на сонцю... Хоч яйця печи.

— А ну, а ну! — кинувся Данилко.

Семенець поспішно одклав убік цигарку і собі схопивсь за Костеву руку. Рука була страшно гаряча.

— Ой, бий же його сила божа! Прямо як жарл!...

Здивовано дививсь Данилко на Костя своїми великими, як у Архирея, карими очима.

— І ноги... — простягнув одну чорну, порепану ногу Кость, лизнувши губи.

Ноги теж були гарячі.

— А я й без свити! — додав він без посмішки й бігаючи по всіх очима.

Дійсно, всі були в свитках і чоботях, а Кость босий і в одному піджачку та брудній сорочці. Груди були розхрістані.

Архирей тим часом був уже недалеко від пшениці. Іноді він цілком байдуже підводив голову і дивився в той бік, де сиділи хлопці, і знов нагинався, щипав траву і підступав все ближче та ближче. За лугом далеко-далеко темнів ще бурий ліс, а з-за гори на другий бік виглядали тополі економії. Ворони поодиночі все летіли в один бік і крякали над хлопцями. Над воронами у той же бік пливли весняні темно-сталеві хмари. І вітер ставав все холодніший; наближався вечір.

Хлопці здивовано обдивлялись Костя, а він з-під лоба зиркав на них і невідомо було, чи хваставсь тим, чи ні.

— І не холодно тобі?

— Не!

— І ніколи не холодно?

— Не.

— Та брешеш! От бреше, як собака.

— А ну-да, не... А в мене льогкі цигарки є...

І Кость, знов лизнувши губи, поліз у кишеню і обережно витяг ганчірочку. У ганчірочці, справді, було де-кільки папирос.

Хлопці скоса з заздрістю подивились на ганчірку.

— Де ж ти взяв? — спитав Данилко, підступаючи ближче. Кость зараз же притулив ганчірку до грудей.

— Ага!.. А в вас нема...

— Та де ж ти взяв?

— А в економа вкрав... Хрр..

— Е? — здивувався Данилко.

— От штука! — зневажливо скривив губи Семенець. — Я їх скільки хоч курив, як був на ярмарку.

Але покинув крутити з гною і сів коло Микити.

— А ну, дай попробувати... — підморгнув Данилко, але так безнадійно підморгнув, що, видно, й сам не вірив, що той дасть.

В цей мент Микита раптом сперсь на правий лікоть, швидко простяг ліву руку й вихопив у Костя ганчірку. Кость як раз збирався щось сказати Данилові і аж здрігнувся весь. Але зараз же скривився, вишкірив зуби й зробив:

— Хрр!

Але хлопці вмент схопились, одбігли вбік,

запалили цигарки і з глуфом та сміхом затанцювали коло Костя.

— А що! Похваставсь? Похваставсь?

— Ага! Ага!

— От ловкі цигарки!

Цигарок було всього три і Костеві не досталось ні одної. Але він тільки з-під лоба поглядавав на товаришів і мовчав.

— А мені не жаль! — раптом швидко промовив, немов сам себе провірив і був дуже тим задоволений.

— Брешеш!

— А не жаль! Мені нічого не жаль... Хочеш мій кашкет? На. — Він скинув картуз і простягнув його Данилкові.

Хлопці засміялись, але все таки були трохи й здивовані: Кость щось розбалакався сьогодні. Ще так і не було ніколи: то все мовчить, а то он-який.

— Не хочеш?.. А спінжак хочеш?

— А як битимуть, що оддав, будеш плакати?

Хлопці знов засміялись. Річ в тім, що Кость ніколи не плакав. Не плакав та й годі, такий кумедний! Як його вже не били і хто вже його не бив: і ланові, і кухарки, і скотарі, і свинопаси — ні за що не плакав! Уже й на-пари йшли не раз, що заплаче, і таки ні. Зщулились тільки, втягне гостру голову свою в плечі та все своє «хрр!» Коли ж уже, наприклад, кинуть за пазуху жарину, або заткнуть голку в бік, то заверещить тоненько-тоненько, зажмуриться і біжить куди попало. А все таки не плаче! Його так і прозвали за це «кам'яним виродком».

Та мало того; здавалось іноді, що він немов сам налазить, щоб його били, наче на злість комусь хоче, щоб йому ще болячіше було. Замість

того, щоб ухилитись, як хтось хоче ударити, він навмисне вишкірить зуби, захирчить і наче дождається. Розуміється, за це зараз же діставав ляпаса. Але це ніби йому ще й добре: ще більше витягне, як гуска, шию, зморщить носа, прижму-рить очі і знов своєї.

— Хрр!

Як кого, так аж в страх кидало від цього.

— Тю! хай ти скажишся, дурновате якесь! — аж лаялись і здивовано поглядали на його.

А Кость, підждавши з витягнутою шиєю і бачучи, що не будуть бити, тихенько одходив убік і зпід лоба дивився на всіх швидкими, зеленкуватими оченятками.

І тільки одного він, здається, дуже не любив: коли йому починали говорити, що він — байстрюк, а батько його — пан. Тоді він зараз же схоплювався й біг що-сили куди-небудь подалі. Це всі знали і любили цим дражнити його.

Кость надів картуз і якось раптом весь зщу-лився. Губи йому посиніли, тоненький носик побі-лів і витягнувся, очі забігали непокійно. Він на-віть застібнув піджачок.

— Ага! Холодно? — злорадно закричав Се-менець.—Ага! Застібаєшся!

— На! — зараз же випнув губи Кость і навіть розстібнувся: — хочеш, голий роздягнусь?

— А ну! Ба не роздягнешся!

— Не роздягайся, Костю, а то видно буде, що ти байстрюк, — насмішкувато сказав Микита і моргнув Семенцеві.

Кость хотів уже роздягатись і напевне на злість комусь, щоб іще холодніше було, роздягся, рап-том підняв голову і крикнув:

— Я не байстрюк! Хрр!

— Е? — здивовано підхопив Микита. — А хто ж була твоя мати?

— У мене не було матері!

Хлопці так і лягли зо сміху.

— Оце так! А де ж ти узявся?... А то чий дядько — Андрій Чорненко?

— У мене нема дядька! Нікого нема!

— Брешеш, є!

— Ба нема!

— Ба є.

— Нема! Нема!

Кость аж схопивсь на коліна і злісно, швидко подивлявся на всіх. І видно було, що йому від всеї душі хотілось, щоб у його нікого ніколи не було, ніде нічого?

— І нічого не жаль! От! От!

І схопивши вмить з голови картуз, почав рвати його зубами. Картузик зараз же й розлізся, як папер.

— От. І картуза нема. Хрр!

Хлопці аж за боки брались, аж обнімали одне одного з реготу.

— Ой, чудак!.. Ой! А все таки є!

— Нема!

— Брешеш, є... А батько? А пан твій батько, га?

Кость враз замер весь, потім схопивсь, два рази хрукнув до всіх і що-сили побіг од них. Хлопці навіть потюкати, як слід, не змогли йому навздогін від реготу.

Коли не стало чути хлопців, Кость зупинився і ліг у борозні під пшеницею. Він лежав лицем догори і дивився, як невпинно й похмуро сунули кудись хмари. Йому, мабуть, знов було душно, бо худі, веснянкуваті щоки його розжеврілись, губи розкрились і він часто облизував їх.

Довго лежав там. Не чув, як і хлопці пішли, як вечір заліг у лузі. Зчувсь лиш тоді, як над ним раптом грізно залунало:

— А це ти так за товаром дивишся, га?! Це ти пасеш так?

Але не встиг він і підвестись, як його схопила чиясь рука і вмент поставила на ноги.

Над ним схилилось руде, бородате лице ланового з синім шрамом над бровою.

— Це ти так скот пасеш? Га?!

Кость лизнув губи, слабо, в'яло скривив носа й зробив:

— Хрр!

Лановий аж скипів від гніву.

— Ах ти ж, чортової душі, байстря ти прокляте, так ти мені ще хиркать будеш?! А ну, почекай же мені, я тобі хиркну. Сьогодні ти в мене вже заплачеш!

І зваливши Костя на землю лицем униз, надавив коліном, хапливо скинув з себе ремінний пояс і зо всієї сили почав бити хлопця. А б'ючи навіть хакав, як дроворуби, й примовляв:

— А ось тобі товар!.. А ось тобі хиркать!.. А ось тобі товар! А ось тобі хиркать!

Кость тільки дригав ногами, але мовчав.

— Дригай, дригай!.. Ось тобі! Ось тобі!

Аж товар задивився.

Кость раптом перестав дригати і лежав недвижно. Лановий зразу ж перестав бити і швидко перевернув його лицем до себе.

Кость закусив нижню губу зубами й гостро та чудно дивився йому прямо в лице.

— Ну?! Будеш знати, як товар у пшеницю пускати?

Кость раптом схопивсь на ноги, підскочив аж

до бороди ланового, хиркнув йому в лице і побіг на гору.

Лановий аж отетерів. Потім схаменувся, закричав, навіть трохи побіг, але зараз же зупинився, вигнав скот з пшениці і хутко пішов за Костем.

Кость, прибігши у двір, прийшов у кухню і мовчки, не відповідаючи й не хиркаючи навіть на здивовані питання куховарки, виліз на нари й ліг.

Коли ж прийшов розлютований лановий, Кость лежав уже, як жар, гарячий весь і тихий. Куховарка Тетяна, стара ряба дівка, кричала на всю кухню, що вона краще під шум піде, ніж має пропадати від холери, від «паршивого байстрюка».

За Тетяною почали гвалтувати і інші, аж мусів пан послати по фельдшера і сам з ним прийти в кухню, щоб заспокоїти наляканих.

Кость лежав нерухомо, але коли ввійшов пан, він зразу ж повернувся і весь час уже не зводив з його чудного, якогось жадібного й побожного погляду. Пан же стояв і з нудьгою чекав, коли фельдшер обдивиться. Сам був поважний, з широкою, чепурно розчісаною бородою і суворими очима в окулярах. Коли яка з покоївок його ставала вагітною, він кликав її до себе, скидав окуляри і очі ставали ще суворішими. Він дуже був строгий що до цього — зараз же давав рошот, хоч би дівка й присягалася, що дитина від його. Дівка не повинна мати дітей без божого благословення, без вінчання. І сам, навіть, церковним старостою був. Іноді давав коня або корову на дитину. І селяне казали, що хоч строгий, зате добрий і жалісливий.

Фельдшер полапав Костя за голову, подержав його руку в своїй, а Кость ніби того й не помічав

і не зводив очей з пана. Пан ждав і, водячи очима по стінах та по стелі, курив, не випускаючи папироси з рота. Зустрівши чудний погляд Костя, він злегка, ледве помітно похмурювався і нетерпляче постукував ногою об землю.

Фельдшер посадив Костя, підняв сорочку й став дивитись на тіло.

— Живіт болить? — спитав він.

Кость покосив очима в його бік і нічого не сказав.

— Ну? Болить живіт? Говори ж!

Кость знову зиркнув на його, зморщив носа і зробив:

— Хрр!

І зараз же мляво схилився й ліг, не зводячи все таки немов зачарованого, ласкавого погляду з пана.

Фельдшер здивовано озирнувся до нього:

— Чудакуватий хлопчина...

— А, годі! — нетерпляче кинув пан цигарку додолу. — Холери нема?

— А, яка там холера! Застудився, видно... Йому б треба...

— Ну, чули? — строго звернувся пан до Тетяни й ланового, що zostались у кухні: — ніякої холери немає і не вигадуйте мечі нічого!

І, не глянувши на Костя, сердито вийшов з фельдшером із кухні. А Кость аж підвівсь і чудно, напружено, гарячими зеленкуватими очима дивився вслід йому. За паном вийшли й лановий з Тетяною, яка щось розпитувала у фельдшера про Костя.

Кость зістався сам.

І, як тільки зачинились двері, він схопився з нар, з висмикнутою сорочкою підбіг до кинутого недокурка, схопив його й став жадібно смоктати.

Недокурток погас. Він виняв його з рота, підніс до лиця і став розглядати. І посміхнувся ніжно-ніжно, аж засяв очима. Потім знов обережно поклав у рот і почав смоктати. Цигарка не курилась. Знов виняв її, погладив рукою, прислухався і швидко підбіг на шпиньках до печі. Хапаючись і озираючись на двері, вигорнув жарину і став тикати в неї недокурком.

В цей мент у кухню ввійшла Тетяна.

Забачивши коло печі Костя, хутко підійшла до його, зазирнула через плече і скрикнувши: — Ах, ти ж!... — вирвала з рук його цигарку.

— Та то ти такий хворий? Та я тобі...

Але не встигла й договорити, як Кость раптом страшно скрикнув, з жахом повернувся до неї, забігав очима, знайшов ними недокурток у Тетяниній руці і закричав, дико, страшно, надзвичайно закричав:

— Одда-ай!! Одда-ай!!

Тетяна аж злякалась і, сама не знаючи чого, швидко підняла руку з недокурком угору.

Але Кость так і стрибнув за нею.

— Оддай! Оддай!!

І, трусячись весь, тягнувся, ставав навшпиньки, хапав за руки, підскакував.

— Тю! Сказивсь! — одмахуючись одсовувалась з зляку Тетяна. — А дивіться на його! Та хай ти скажишся!..

Кость раптом упав на коліна, задер лице, склав руки, як на молитву, і швидко-швидко, злякано, з жагучою мольбою забурмотів:

— Ой, оддай, ой, оддай!.. Це моє... Це мой... Це — татове... Дай мені... Дай...

І не встигла Тетяна вслухатись в слова його, як Кость несподівано, всім лицем уже, а не одним носом, скривився, підбороддя й губи затіпались,

очі налили сльозами і він голосно, простягаючи руки і повторяючи «оддай, оддай» — гірко на всю хату заплакав. І сльози одна за одною швидко, поспішно, як краплі дощу по шибках, котились по щоках і стікали в скривлений рот, на груди, на простягнені руки.

Тетяну як громом стукнуло: Кость заплакав! Аж розтерялась вона. Злякано кинулась до його, схопила за руки, стала тикати йому недокурок, забурмотіла щось, мало не заплакала з ним.

Але Кость, почувши в руці цигарку, вмиє стіх, схопивсь, вирвавсь од Тетяни, підбіг до нар, виліз на їх і забивсь в самий куток. Там він сів, скрутившись, наїжившись, як вовчєня, і міцно-міцно зацупив у руці недокурок. На віях ще висіли сльози, але очі вже поглядали сердито, швидко, насторожено. Часом судорожно притуляв руку з недокурком до грудей і нашвидку поглядав на його, як на безцінний скарб, загублений і знову знайдений.

Тетяна підійшла до нар і хотіла покласти його та накрити кожухом, але він захиркав, запацав ногами і знов на очах заблищали сльози.

— Оце дивіться ви на його! — ще не могла прийти до себе Тетяна.

І вже прийшла трохи тоді, як в хату ввійшов лановий і вона стала йому розказувати, «яка вийшла кумедія з Костем».

— Та невже заплакав? — скрикнув той неймовірно, — за недокурок?! Та що ти кажеш!

Але коли підійшов до нар, щоб самому подивитися, Кость уже, скрутившись клубочком в куток, лежав недвижно й не чув нічого. Голова йому була гаряча, з рота аж пашило жаром, очі обвело якоюсь смугою.

Він не хиркав і не пацав ногами, як його пере-

несли ближче до печі, як накривали кожухом, не чув навіть, як Тетяна жалісливо промовляла до його:

— Сиріточка бідний... Хлопчик манесенький...

Але коли лановий обережно потягнув за недокурок і хотів виняти, Кость раптом забивсь, на віях видавилися сльози і швидко-швидко за- бурмотів:

— Мое, мое... Ой, дай, то татове... то татове...

Лановий зараз же одняв руку, вражено й значно подивився на Тетяну, підняв палець догорі й сказав:

— От що воно!

Тетяна мовчки підобрала губи і накрила Костя кожухом. Кость знову тяжко та трудно став дихати.

Спершу ніхто теж не вірив, що Кость плакав та ще «з такої чипухерії», як сказав кучер, але коли при всіх лановий увечері вже знов потягнув за недокурок і Кость весь непокійно забився, заворушився, немов від недокурка йшла шворочка до самого серця, коли на віях знову виступили сльози, — всі повірили. І дивна річ: ніхто не був задоволений, що Кость таки заплакав. Усі чогось похмурніли і в той вечір за вечерею мало й сміялись. Задума якась стала на лицах.

На другий день Костеві погіршало, на третій — він уже й до пам'яті не приходив. Але недокурка з рук не випускав. Іноді він гаряче та швидко-швидко говорив щось, хиркав, схоплювався бігти й затихав. Іноді раптом весь освітлювався дивною посмішкою і сильно-сильно тулив руку з недокурком до грудей.

Тетяна, стоячи біля його в такі хвилини, не могла здержатись, губи їй жалісливо кривились,

вона прикладала руку до щоки і, плачучи, примовляла:

— Сирітко ти моя! Ні матінки, ні батенька. Голубчику...

На четвертий день увечері Кость почав дуже хрипіти, стогнати й пручатись на всі боки, ніби хоть насів йому на груди та душив.

Тетяна злякалась, кинулась до його, скрикнула, схопила з жердки свиту й що-духу побігла в село по фельдшера.

Але коли вони обое вже прибігли назад, Кость лежав спокійно й нерухомо. Лице суворо витягнулось, під очима лягла кружальцем холодна мертва тінь, губи блідо-сині міцно прилипли до зубів і зуби злегка виглядали з-за них.

Фельдшер поклав руку на лоба, на серце йому і сказав:

— Готов... Можете обмивати...

І вийшов.

Коли Костя обмивали, в руці його, блідій і негнучкій, з почорнілими слідами дряпинок, зацуплена була цигарка. Баба хотіла розцупить пальці, але Тетяна не дала виймати її і так його й обмили з нею.

Лановий, що був як раз під той час в хаті і все не вірив, що Кость помер, вражено чухав бороду й трохи винуватим глосом говорив, поглядаючи на недокурок:

— Хм! Оце так... кумедія... Хм! Хто б подумав!.. Та так і помер...

Так Кость і помер. Так з тим недокурком його й поховали. І тижнів два ще потім згадували на кухні цю чудну кумедію з Костем.

ЩОСЬ БІЛЬШЕ ЗА НАС.

Щось більше за нас.

Я сидів в одній тюрмі. Не бачив ні книжок, ні листів, ні єдиного друкованого слова.

І дійшло вже до того, що я тільки лежав дні і ночі на койці й байдужими, млявими очима дивився на стіни, стелю на та вовчок у дверях. Книжок я вже не вимагав, бо знав, що все одно «вони» не дадуть мені їх. З начальником тюрми не балакав і, коли він звертався з чимсь до мене, я, навіть, не вставав з койки й тільки одводив погляд на стелю.

І не прохав уже перевести мене з цієї камери, де зо всіх боків були глухі стіни, за якими не було ні одного товариша. Я знав, що «вони» навмисне все це робили.

Дні, як тягучі краплі з якоїсь безкрайої ринви, капали одні за одними в темряву минулого, як краплі схожі одна на одну. Спершу я цікавився, скільки їх накапало, а потім лінь було рахувати — і я погубив дні. Погубив і, навіть, приємно часом було: наче їдеш якимсь безмежним полем — без шляху, без певности, куди їдеш, навкруги фуга, сніг помірно й невпинно пада й пада, коні ледве соваються, на очі дрімота налягає. Хай везуть коні, все одно. Іноді здалеку заманячить думка: «це ж, братіку, ти замерзаєш. Смерть це... Чуєш?» — «Смерть?.. Хм... Як то смерть?» — В

такі хвилини смерть дуже погано уявляється. І знов дрімаєш собі.

Але раз... Грюкнули двері, розчинились і в камеру, разом з дозорцями, вступила якась постать в штатському. Дозорці щось бовкнули і зараз вийшли, загрюкавши дверима.

Я аж сів.

Господи: Васюк! Мій Васюк!

— Ну? Не ждав? Га? Це—оригінально. Здоров, здоров... Облобизаємось? Валяй...

Приголомшений і дзвенящий радістю, я почув його товсті губи на щоці у себе, машинально чмокнув його в ніс, одсунувсь і сів на койку.

Васюк же заклопотано взяв з підлоги свій клунок, переклав його в другий кут, попробував, чи гарно йому там, і став хазяйським оком оглядати камеру. Робив усе так, наче ми не шість місяців не бачились, а шість годин. Був вечір уже і верхня половина камери була жовта, а нижча темна, бо лампочка стояла над дверима.

— Так!.. Це—оригінально. Номерок ти заняв, серденьтко моє, не із розкішних. А проте... затишно. Лямпу не дають у камеру?

Я зітхнув, ще не зовсім очумавшись.

— Ні, не дають.

— Це—оригінально. І курити, мабуть, не можна?

— Ні, не можна.

Васюк засміявся. Звичайно, коли людині погано, то вона сердиться, гнівається, лютує. Васюк же, навпаки, чим гірше йому, тим більше сміється. Я ніколи ні з ким так не сміявся, як з Васюком. Єсть такі люде, з якими найсерйозніша людина, у котрої побачить посмішку дуже важко, з ними регочуть, як скажені, беруться за боки, стогнуть і молять.

Через п'ять хвилин ми вже страшенно реготали. Дозорець кілька разів підходив до вовчка, стукав ключами й кричав:

— Слиш?.. Ніззя шум делать...

Васюк поважно підходив до дверей і ввічливо нахилився до вовчка.

— Як кажете, серденьтко моє?

— Ніззя шум делать.

— Це—оригінально. А чому так?

— Не полагается.

— А через що ж не полагается?

— Через то, що заприщається.

І ми знов качались від реготу.

Ніч ми не спали. Хоч Васюкові й поставили другу койку, але ми обидва лягли на моїй і всю ніч пробалакали. І нам таки було про що побалакати: не рік і не два йшли ми поруч в житті.

Одноманітно й рівно ходив дозорець в коридорі; знадвору, часами, злими довгими гадючками вповзав у тишу свист вартових. Притулившись щільно один до одного, ми лежали, тихо розгортали поверхню нашої пам'яті і, як діти з скрині, виймали Пережите і злегка-соромливо, але тайно, радісно колисали його, милували й тихо сміялись. І сивий, старий тюремний Сум стояв у темному кутку й привітно хитав головою й шепотів до нас щось своє старе, тюремне, таємниче.

Під ранок, коли напівкругле віконце, немов півколеса з шпичками, посіріло, Васюк заснув коло мене. Я вже давно посварився з своїм сном і ловив його несподівано то вдень, то ввечері, а вночі, звичайно, він десь лазив собі самотою. Я не спав і, пам'ятаю, любовно, як мати на заснулу дитину, дивився на Васюка.

Лице його з кучерявим білявим волоссям і

розрізаним надвое підборіддям мирно й довірливо схилилось до грудей мені і хотілось тихо-тихо цілувати його. Але, як би він почув і прокинувся, він би реготав, як скажений. І я тільки дивився на його. Він причмокував губами, похрюкував, іноді злісно й хапаючись чухався і знов рівно й спокійно сопів.

«Серденятко мое!»

Ми дуже не дошукувались, через що та для чого «вони» посадили до мене Васюка. Чорт їх бери: посадили то й посадили, однаково обом нам менше каторги ждати нічого. Однаково ми обоє ніяких показів не давали, значить, боятись якось заплутати один одного ми не мали чого.

Але книжок нам все таки не дозволяли, виразно натякнувши, що ми могли б мати навіть і тютюн, як би захотіли, не те що книжки. Ми то дуже хотіли, але показів все таки не давали; зробили з хліба шашки і стали грати, реготались, дражнили дозорців. Їх було двоє в нашому коридорі. Один—маленький, рудий і весь надзвичайно плескуватий, наче засушений в якійсь величезній книзі. Він раз-у-раз держав великим і середнім пальцем цигарку, жмурился від її диму і, дивлячись у вовчок спокійно-пильним поглядом, з протягом говорив:

— А пе-е-сні іграць ніззя-а...

І жмурился від диму ліве око, через що здавалось, що він сам кепкує з своїх слів.

— Через що «ніззя»?

— Не помагається... Такое узаконеніє, шо не помагається... Када б, случайно скажем, вийшло такое узаконеніє, шо помагається песні арештованим, значить, нада усем співать песні.

І з легкою посмішкою, невозмутимо й хитро жмурился око.

Він був з філософським напрямом думок і ми дуже любили з ним балакати; але він хутко одходив од вовчка.

Другий же так і зовсім ніколи не вступав до розмови з нами. Сухий, вугластий, з жорсткими, ніби з дроту зробленими вусами, вимальованими в жовту фарбу, він суворо й грізно стукав ключима по вовчку й кричав до нас обох:

— Слиш ти! Приказую, щоб не було песній!

Ми тільки цього й ждали і аж падали на койки від реготу.

Він трохи непорозуміло, але так само грізно й строго дививсь якийсь час, потім одходив і дерев'яно, з непохитним, невблаганим виглядом одноманітно миготів у вовчку.

Як тільки він одходив, ми, пересиливши регіт, знов зачинали:

— «Гей, у полі билинонька ко-о-ли-ха-а-а-ється».

Моментально кроки в коридорі ставали швидкими, твердішими і разом з стуканням у вовчок чулось:

— Слиш ти?! Кому я приказав, що песні ніззя співать! Умовкнуть січас же!

Я не знаю, чого нам було так смішно, але ми просто корчилились, задихались, плакали від реготу. І, розуміється, не співали в такий час. Він же, досягнувши свого, одходив з тим же незадоволено-грізним виглядом.

Звичайно, під вечір, коли над дверима ще не ставили лямпочки, ми лягали на свої койки і починали.

— Охо-хо-хо... Нудно, сукиного сина!.. Хоч би одну книжку, сволочі...

— Да-а... Це—оригінально... Книжка нічого...

Але ти знаєш, серденятко, що якби пилка, то по моєму методу можна втікти... Їй-богу...

Я знав зарані, що ні по його методу, ні по моему ніяким робом втікти не можна, але з великою й щирою цікавістю спірався на лікоть і, ледве розбіраючи контури його постаті на койці, тихо питав:

— Яким же способом?

— А оттаким... Ти тільки слухай... Іди сюди...

Я пересідав до його на койку, спірався боком йому на живіт і він, лежачи, тихо й таємниче починав розвивати старий негодящий план, тільки з маленькою якою-небудь одміною. Я слухав уважно, замірав серцем, уявляючи план дійсністю і, навіть, не сперечався з ним. Аж тоді, коли він кінчав, коли кидалось в очі, що крім пилки ще бракувало «яких-небудь сотню—дві карбованців», ми починали реготати, після чого я вже виступав з своїм планом. І Васюк теж уважно й серйозно слухав мене, іноді з запалом перебиваючи, доповнюючи, навіть сперечаючись, але сперечаючись що до деталей, а не до самого плану, в який він бемежно вірив. Коли ж я кінчав і виявлялось, що для мого плану не хапало тільки двох револьверів, динаміту і карбованців п'ять—десять грошей, Васюк рішуче виступав проти і знов висовував свій.

Вечеря перебивала наші сперечання. Після вечері ми співали, спершу потихеньку, сумно, далі Васюк вибірав пісні з виголосом, твердо ступав по підлозі і в такт вигукував якусь солдацьку мелодію. Підходив дозорець, стукав ключами і починалась звичайна розмова.

— Слиш? Довольно песніпеній!..

— Довольно? Це оригінально. А ми тільки почали.

— Так от і прекраті, як почали.

— Та невже?..

І так далі.

А вночі, у снах наші плани здійснялись: ми тікали, стріляли, підривали стіни динамітом, пролазили в найвузюсенькі дірочки, прокидались від хвилювання і знов підкупали дозорців, переодягались, перелазили через стіни і знов прокидались. Так кожної ночі. Вранці ж, після чаю, сиділи й оповідали один одному свої ночні удачі й неудачі.

Після обіду «делалі» прогулку, грали в шашки і знову лежали в напівтьмі смеркання й з захопленням слухали «нові» свої плани. А потім реготали так, що до нашої камери мусів підходити дозорець і цокати ключами об двері.

Іноді Васюк сумно спірав лікоть на подушку, клав голову на руки і, дивлячись знизу вгору у вікно, філософічно, задумливо говорив:

— А знаєш, серденьтко моє, я думаю, що гірше тюрми нічого не може бути... Їй-богу...

— Хм!.. Чорт його зна... Мені теж здається...

— Ні, це—факт. Ти дивись: на волі люде гублять чи здоров'я, чи багатство, чи близьких людей... Правда? Рідко буває, що все разом... Га? Ти щось кажеш?

— Да-а, буває...

— Але рідко... А тут все разом... Розумієш? Ні чорта! Ні, сволочна штука ця тюрма... Та ще без книжки...

І раз несподівано додав:

— А ти знаєш, серденьтко, що я вчора здорово таки кров'ю покашляв... Їй-богу.

І засміявся.

Мені старо холодно.

— Правда, Васюк?—тихо спитав я.

Він ще дужче засміявся. Потім раптом ліг на койку і, помовчавши, промовив:

— Да-а... хотів би я знати, що гірше можна знайти в життю... Це оригінально... Гірше тюрми... Та ще такої... Ти знаєш, серденятко... Ех, серденятко ти моє!

Він хутко пересів до мене на койку, обняв за груди і прихилився.

— Хочеш, скажу тобі такий план, що ми через тиждень будемо на волі? Га? Хочеш?

— Ну?...—чекаюче протягнув я.

— Слухай же...

Він зручніше вмостився, плямкнув навіть губами, сам наперед смакуючи свій план і тихим шепотом докладно виложив усе передо мною.

Так, план був справді певний і простий. Треба було тільки підкупити двох дозорців. Це його трохи ускладняло. Але коли не зважати на цю обставину, то можна було б ручатися за успіх.

— Слухай... Але ж ти забуваєш, що у нас нема кому підкупити їх?..

— А, почекай!... Це не так важно... Головне, ідея... Уявім собі, що є... Тоді, значить, ти дивись...

І знов малював всю майбутню картину нашої втечі.

Ні, план, таки дійсно, прямо геніяльний. Геніальний своєю простотою, несподіванністю, одважністю. От тільки як би знайшовсь хтось, щоб з волі підкупив тих дозорців, що коло воріт.

Ми замовкли, потім зразу обоє почали реготатись. Реготали так, що до вовчка підійшов засушений дозорець і таким тоном, ніби оповіщав нас якусь цікаву новину, промовив:

— Господа!.. Сlišте, господа? А ви знаєте, що не помагається так крупно сміятися?

Але як ми не то що не перестали «крупно» сміятись, а ще більше закотились реготом, то він помірно, але сильно почав стукати об дверці вовчка й підвищеним голосом заговорив:

— Гей, господа, а реготатьця так не полагається. Сlišте?

— Ой, уму...—стогнав Васюк.

— Сlišте, господа? Просю вас з убіждєнієм. Довольно.

Пам'ятаю, Васюк ще довго схлипував від сміху, а мені... сумно-сумно раптом стало.

І от чогось з того вечора (і чого саме з того, я й досі не можу з'ясувати собі) почалось щось... не таке, як раніше. Як пригадую собі, на другий день ми якось ні разу не реготали. Васюк майже весь час ходив з кутка в куток по слідах, витертих на підлозі попередниками, і посвистував. Я лежав на койці. Пригадую також, що це був мало не перший день, відколи жив я з Васюком, що я пролежав, як раніше, цілий день на постелі. Ввечері, в сірому світлі смеркання, ми сіли, було, в шашки пограти, але на половині гри обом стало нудно і ми покинули.

І не розвивали ніяких планів в той вечір.

Другого дня, виразно пам'ятаю, Васюк, вчепившись руками в ґрату, весь час після обіду до самої ночі просидів на вікні. Ми часто сиділи й раніше, але не так подовгу.

А я цілий день лежав на койці. Не хотілось рухатись. Потім потроху, непомітно стало так, що Васюк, звичайно, ходив по хаті й посвистував, а я лежав. Майже не балакали, а коли балакали, то потроху й де далі то сухіше, холодніше. Шашки десь порозгубились і коли хотіли раз заграти, то не змогли знайти всіх. Нових робити не хотілось.

Васюкове ходіння мене дратувало. Іноді він починав кашляти, спірався об стінку рукою й, нахиливши голову, кашляв хвилини п'ять. Це також було нудно й досадно слухати.

— Ти поменше б на вікні сидів...—сказав я раз.

— Це не вікно...—трудним шепотом промовив він і, постоявши ще трохи, знов заходив.

— І ходив би не так багато...

— А тобі що?

— Та мені нічого... Ти стомлюєшся...

— Плювати!..

— Глупо...

— Не нахожу... Глупіше лежати цілий день.

— Я принаймні лежу тихо і нікого не турбую своїм ходінням...

— Це оригінально. Значить і я повинен лежати.

— Ах, одчепись... Хочеш, ходи...

І він ходив, похиливши голову, ніби глибоко думав про щось. Але я знав усе, про що він міг думати, знав, як він повернеться, сяде, кине руки за ший і ляже поривчасто на койку. Знав, що він мене знає так само, як і я його. Знав навіть, що, коли він вночі чудно кряче, йому сняться жінки, а як раптом сяде на койці, значить, снилось, що тікав. Спершу питав його, а потім питати перестав. Ну, що він мені може сказати? Все те саме, відоме, старе. Пробіжить по накочених слідах мозку і сліду не лишить. І де далі, то все менше й менше він сміявся, а все частіше лягав на койку і важко сопів носом. Це було дивно спочатку, але хутко стало старим, відомим. Все у нас вмент ставало старим, тим самим. І через те, що нового не було, старе від довгого лежання в мозку обтиралось, губило всякі фарби, зморщувалось, а далі починало гнити. І як би можна було розчинити наші че-

репи, я певний, що мозки наші світилися би в темноті фосфоричним, гнилим світлом.

Иноді, чомусь, по задурманеній душі морозом проходило щось непокійне, жахливе, тоскне. Особливо ввечері, коли камера робилась на-пів темною, на-пів ясною. Тоді й Васюк починав як-раз найбільше сопти носом. Це ще більш дратувало.

— Слухай, Васюк, чого ти сопеш так?

— А що таке?

— Та нічого. Негарно слухати.

— Це оригінально.

Ідіот! Він ще на смішки пускається.

— Нічого оригінального нема, а тільки погано.

— Може я турбую тебе цим?

— Ах, одчепись ти ради бога! «Турбую, турбую». Подумаєш делікатність яка!..

— Так якого ж чорта чіпляєшся? «Не ходи, не сопи». Твоя камера, чи що?

— Щоб ти знав, що моя! Мене першого привели сюди.

Він аж сів.

— Слухай, ти або здурів, або...

— Сам ти дурень!..

Він мовчки, пам'ятаю, посидів потім тихо ліг. Мені стало трохи соромно, але зараз же я почув страшенну злість за це на Васюка. Мені хотілось зробити йому, коли так, ще гірше, ще поганше.

— І кашляєш ти... Перше вночі не кашляв, а тепер кашляєш... Я ж не винен, що ти не можеш спати.

Він мовчав.

— Я теж міг би, коли в мене безсонниця, кашляти і взагалі перешкоджати спати.

Васюк ворухнувся,

— Я це навмисно роблю?—глухо спитав.

— Я так думаю. Перше ти не кашляв. А тепер

на злість. Я, мовляв, не сплю, так і другий хай не спить.

Васюк скинув ноги на підлогу й сів. Сів і схилювся до мене. Я лежав і дивився у стелю, але почував, що він дивиться на мене.

— Ну, та й сволоч же ти, слухай,—помалу й злісно почав він.—Така сволоч, що я й не сподівався... «На злість».

— Ну, я прохав би тебе не лаятись, бо теж умію дулю скрутити.

— А хіба ж не сволоч таки? Яке ти маєш право так говорити... «Я на злість йому кашляю». Ти, брат, може, по собі міряєш. Але коротка мірка...

— Скажіть, довгий який! Подумаєш! Обіззався.

Васюк раптом замовк і знову ліг.

Більше ми в той вечір не балакали. Вночі Васюк кашляв надзвичайно голосно й подовгу. Я був певний, що він навмисне, цей раз уже навмисне, на злість мені, кашляв. Я не міг спати всю ніч. Ну, чекай: коли так, то й ми будемо так. Чекай, чекай.

На другий день я не лежав уже. Коли Васюк починав ходити по камері, я теж вставав і ходив. Нам незручно було, ми товклись один об одного, і мусіли навіть зупинятися. Васюк мовчки поглядав на мене, посміхався і сідав на свою койку. Я теж в унісон йому посміхався, ходячи сам по камері.

Після обіду він довго і болісно кашляв. Потім, трудно дихаючи, заплющив очі й задрімав.

Тоді я встав, заходив по камері, голосно заспівав. Він злякано прокинувся, підвівсь на лікті, подививсь на мене.

— Хіба ти не міг би посидіти тихо якісь пів-години?—хмуро спитав нарешті.—Ти ж бачиш, що я дрімаю.

— Зо мною не церемоняться... Чого ж я маю церемонитись?—не зупиняючись, кинув я рівно й жорстко. Він помовчав.

— Ех, та й злий ти, я тобі скажу...

— І чудесно!

Подивився на мене довгим поглядом, потім щось эле пробігло в тому погляді і посміхнувся.

— Ну, добре... Хай так...—промовив і ліг.

З того часу ми обое вже не лежали апатично і мляво. Ми напружено слідкували за кожним рухом і словом один одного. Ми, навіть, почали знов наші розмови, гру в шашки, але розмовляли тільки для того, щоб спіймати один одного, притиснути і примусити почути своє безсилля і приниження перед другим. Грали в шашки для того, щоб любитись, як злісно кривляться губи переможенного.

Тільки не співали й не реготали.

І де далі, то погляди наші ставали гострішими, слова пройняті більшою отрутою ненависти, вчинки все більш направлені з певною метою: тільки для його. Все, що я не робив, я робив для його. Він також.

Ось він виліз на вікно. Сидить й понуро дивиться в небо. Чогось посміхнувся.

— Слухай, Васюк, може б ти зліз уже?.. Я теж хочу трохи посидіти... Ти цілий день сидиш сьогодні...

— Цілий день? Це оригінально. Я тільки що виліз.

— Я теж хочу сидіти...

Посміхається і злазить.

— Будь ласка,—іронично поводить рукою до вікна. О, як я його ненавижу за те, що він зліз!

Вилізаю й сижу з задоволенням виглядом. Мені зовсім не хочеться сидіти, мені холодно на вікні,

небо хмарне, брудне, нічого цікавого. О, як я його ненавижу за те, що сижу на вікні з задоволеним виглядом.

Ну, хай-хай! Побачимо....

Ми на нудьгу вже навіть не жалілись. Принаймні, що до мене, то я іноді майже забував, де я. Забував про свою справу, про покинутих на волі, навіть про волю саму. Я тільки чув і бачив Васюка. Часом, ночі не спав і перебірав, що він сказав мені, яким тоном і як я міг так відповідати йому і чому я не зробив оттак або так. Тоді б він не посміхався так єхидно й злорадісно.

Так минали наші дні.

І був раз вечір. Ми лежали непорушно в напівтьмі й мовчали. Я лежав лицем догори і непокоїно мій погляд блукав по стелі. Блукав і раптом за щось зачепився. І в той же мент з глибин несвідомого щось штовхнуло моє серце. Боже! Стеля! *Дерев'яна* стеля! На горище! Вилізти на грубу, перепилати дошку, вибратися на горище, з горища по ринві на вулицю, з вулиці... Господи!.. Подрати простині й зробити шворку. Пилку зробити можна з бляхи, знайти на дворі, на прогулці... Ніччю один пиляє, другий стежить...

О, ідіот! А він лежить і не знає. Цілком байдужісінько, як купа мокрих ганчірок, важко лежить і не догадується навіть! Ха-ха-ха! Хай лежить!

Як я сміявся! Ох, як я сміявся всю ніч. Тепер він побачить, хто з нас чого вартий, він, що сто літ пролежав би й нічого не побачив, чи я, який...

Я йому нічого вранці не сказав. Тільки поглядав на його й з серйозним виглядом невпинно реготавсь. А він плямкав собі, сопів носом, потім ходив, сидів, лежав, кашляв.

— Може, Васюк, хочеш сидіти на вікні? Будь ласка, сідай, я потім посижу.

Він здивовано дивився на мене. А я потуплював очі. Навіщо показувати йому, як блищить моя гордість.

— Я серйозно кажу: сідай, я потім...

— Дякую. Ти сьогодні чогось занадто добрий..

І неймовірно поглядав на мене, а я про себе посміхався: «Жалкий ти!»

— Чи може тобі хочеться ходити по камері? Ну, то ходи, я нічого не маю проти...

Він не зводив з мене пильного, неймовірного погляду і був насторожений.

А я з серйозним виглядом реготав і крадькома поглядав на стелю.

Нарешті, я рішив сказати йому.

Ввечері, підсівши до його на койку, я тихо й холодно розказав усе. Він слухав мовчки, понуро. О, я бачив, що він буде сперечатись, бо то не він знайшов. І він, справді, вислухавши, почухався й сказав:

— Фантазія!

Ох, як я його ненавидів!

— Чого фантазія?

— Звичайно, фантазія! Чим же ти пиляти будеш?

Да! Я так і знав, що він це питає.

— Чим? Пилкою!

— Якою?

— З бляхи зробимо!

— Де ж ти бляхи візьмеш?

Господи! Він смів ще сумніватися! Він, що сто літ, як купа ганчірок, пролежав би оттут і не побачив би нічого, він ще сміє...

— Я з тобою більше й балакати не хочу! Можеш лежати собі...

— Та чекай! Я тебе питаю, де ти бляхи візьмеш.
У дозорця попрохаш?

— На дворі знайду! От де! Або від підвіконника одломлю. Ну, годі!

Більше з цим йолопом я не хотів балакати.

Але вранці він сам забалакав і видно було, що він щиро кається за вчорашнє.

Ага! Голубчику!

Проте я не хотів зовсім пригнічувати його і тому холодно й діловито сказав:

— В такому разі ми сьогодні ж повинні знайти.

— Ну, певно! (Він спробував навіть руки потерти). Вмент повинні знайти бляху! Ого! Тільки, знаєш, треба обережно. А потім, мені здається, що на правий бік було б краще тікати? Га?

Я холодно й строго промовчав. Без тебе знаєм, на як й бік краще!

Ми вийшли на прогулку. Я не хотів, щоб *він* знайшов бляху. Він—незграба, недотепа, він *не повинен* знайти.

Найти повинен я.

І, справді, найшов я. В кутку, де лежала купа цегли, я присів спочити. Блукаючи очима по землі, я раптом, під самими ногами, помітив шматок заржавілої бляхи, що витикалася з під глини. Самої справжньої бляхи, як раз такої, яку я собі уявляв, навіть так же погнутої. Коли вартів дивилися в другий бік, я з заміранням серця виняв хустку й ніби мимохіть впустив її на бляху. Потім помалу й байдуже нахилився, схопив разом з хусткою дорогоцінну знахідку і так само помалу й ліниво сунув її під пальто. Ура!

Васюк все бачив і вже хитро підморгував мені, але я холодно встав і, міцно держучи рукою бля-

ху, помалу й ліниво став ходити між вартовими. Позіхаючи, я поглядав у небо і виразно бачив, що на правий бік тікати не можна, бо там стояла будка і вартовий найшвидче міг бути на тім боці.

Бавлячись і позіхаючи, я підняв з землі декільки камінців і непомітно сховав їх в кишеню.

В камері я сказав Васюкові про правий бік і зараз же залишив балачку, не бажаючи пригнічувати його. Він покірно згодився.

Потім ми взялись до вироблення пилки. Ах, треба було тільки подивитись, як він тер камінцем цю нещасну бляху. Лишенько мое, він нічого не вмів, цей міцнолобий дурень!

— Ні! Дай сюди! Вартуй ти, я сам буду робить.

Він винувато передав мені камінь і бляху, а сам став коло вовчка пильнувати. Іноді він підходив до мене й несміло зазирає до рук моїх, але я холодно нагадував йому про дозорця і він, дурновато посміхаючись, поспішно йшов назад.

Я тер цілий тиждень і цілий тиждень він несміло зазирає до моїх рук і цілий тиждень я строго кричав на його. Не міг же я, справді, допустити, щоб через дурну його цікавість пропала вся справа. Коли більш ні до чого не здатний, то хоч пильнуй до ладу.

Але пилка вийшла все таки пречудова. Правда, була трохи крива, зубці нерівні були, але зате гострі, як у справжньої пилки. Хіба він міг зробити щось подібне? У-у, белбас!

— Не стій, Христа ради, перед носом. Іди до дверей!

Він шулився й одходив.

Нарешті ми постановили приступати до самої стелі. Було постановлено, що першим полізу я. Правда, він уперто стояв за те, щоб йому першому лізти, але як я стояв проти того, то було

постановлено, що полізу я. Він же, незграба, неодмінно зробив би щось не так.

На мою койку поклали опудало, накрили його ковдрою, а Васюк повинен був ходити по камері, поглядаючи в дірку. На випадок серйозної небезпеки він повинен був чхнути, а на знак того, що дозорець наближається до дверей, покашлювати. Але я вже був певний, що він переплута, або чхне там, де цього не треба.

— Тільки, будь ласка, не переплутай...

— Ну, що-о ти! От ще сказав!...

Ще образився! Подумаєш, який моторний!

— Ну, добре. Ставай!

Васюк вперся руками в грубу і нахилив спину. Я пильно подивився в коридор, швидко підійшов до Васюка, виліз на спину і, схопившись руками за край грубки, помалу й обережно виліз на неї.

Васюк зараз же одійшов до дверей, подивився в дірку й заходив по камері.

Серце билось надзвичайно. Я виняв пилку й обережно став намацувати стелю. Було темно, на руки липло старе, товсте павутиння, в коліна муляли дрібні камінці, пахло димом і паленою глиною.

Камера згори здавалась дивною, чужою і постать Васюка якоюсь безглуздою, куцою.

Ось, нарешті, здається, та дошка. Дивно, яка вона зовсім не така, якою здавалася знизу. Товща, ширша... Страшенно незручно!.. Нема як почати... Здається Васюк чхнув? Ні, ходить. О, йолоп, йому добре походити. Тільки цього й уміє, а все мені доводиться робити. Хіба спробувати так?..

Насилу вдалося почати. Пилка гнулась, муляла руку. Шум від пиляння був такий, що,

мені здавалось, його зараз повинна зачути вся тюрма. Я для чогось дуже стискував щелепи і, що-хвилини прислухаючись, дивився вниз. Але Васюк так само ходив, поглядав у вовчок і мовчав.

Тоді я знов пиляв. Але пилка гнулась, рука боліла, я задихувався. Мацав пальцями свою роботу й з злістю бачив, що вона майже не посовується. І безсило пустивши руку, понуро дивився вниз. Ходив Васюк, добросовісно що-разу зазираючи в вовчок, чорніло вікно, миготіло жовте світло лямпочки у верхній половині камери.

І пригадую, яким нікчемним уявлявся я сам собі там, на тій грубі—безсилий, вимазаний павутинням і порохом! І невже ж в цей самий час десь гули трамваї, кудись ішли люде без ключей, жінки, діти, малесенькі, любі діти?!

І знов я брався за пилку, стискував щелепи, прислухався і пиляв. Але подла пилка гнулася, муляла руку, рука нила, падала.

І знав я, ох, я знав, що не пилка винна, а безсила, худа рука моя.

І знав, що вилізе він і пилка не мулятиме його руки, мускулястої, сильної.

Рішуче покинув і зліз.

— А що таке?—стурбовано спитав він.

— Стомився,—хмуро муркнув я.—Лізь ти...

Він стримано посміхнувся.

— Смішного рішуче нічого нема. Спробуй, тоді й смійся...

Він мовчки взяв у мене пилку, незграбно виліз мені на спину і видряпався на грубу. Я думаю, що він на злість так давив мені плечі каблуками. Йолоп!

Але пиляв він, справді, не так, як я.

— Ти на диво мало зробив!—весело прошепотів він, злізши по моїй команді.

— О, ще б пак! А почати, по твоєму, це легко.

— Та хіба ж я до того?

Але я вже бачив, до чого воно йшлося. Я це виразно бачив зо всього стомлено-поважного вигляду, коли він злізав звідтіля. Звичайно, він уже уявляв собі, що голова всій справі—*він*. Ця капустана голова, цей белбас був цілком щиро переконаний, що *він* мене рятує.

— Ну, справа посовується!—говорив він звичайно.

І треба було тільки подивитись на його, коли він промовляв ці слова!

О, як я ненавидів його за те, що справа посовується! Як я хотів, щоб він зломив пилку, порізав руку. Він би не бундючився так.

Дні прожогом пролітали кріз нашу камеру і зникали в безодні Минулого. І кожний день був несхожий на попередній день і кожна ніч відрізнялась від попередніх ночей.

Люде з ключами не помічали нічого і так само ходили коло наших дверей, або дрімали десь там в кінці коридора.

І тільки ставили лямпочку на двері, Васюк вилізав мені на спину, ловко піднімався на грубу і шепотів звідти:

— Готово! Позирай!

І я ходив, і позирав.

«Шр! шр! шр!» чулось з-над груби, а я ходив і позирав.

І що-разу, злізаючи, він все холодніше й короче стомленим, сухим голосом говорив мені:

— Хутко кінець.

Я вже мовчав. Я боявся говорити що-небудь, бо з грудей мені вирвалась би така дика згряя слів, що краще мовчати.

Я тільки думав про себе. Дивлячись удень на

його колючі холодні очі, напрямлені на мене, я думав, що я сам не вилізу на грубу. Чи полізе він перший, чи я?

Я був певний, що полізе він. Ну, хай! О, хай лізе він, а я зостанусь тут, побачимо, чи далеко він сам долізе, покинувши мене.

І думав, що як би я виліз першим, я б... я б поміг йому, не покинув тут. Я ж знав його, знав добре люту ненависть очей його, щоб покинуть тут. Він же здатний був покликати дозорців і видати мене. Він би з великою охотою покинув мене тут, як би не боявся, що я на його манір покличу дозорців. І коли не покине, то тільки з страху, що й сам не утіче.

І, справді, він злякався і поліз першим я. Став йому на спину і виліз на грубу. Потім ліг на ній і звисив йому вниз руку. Він схопивсь за неї і, важко тягнучи мене донизу, став дряпатись. Виліз і зараз же став дивитись до вовчка. •

— Ти мало руку не вирвав мені...—прошепотів я.

— Ну, мовчи там! «Руку». Не до рук твоїх. Дивись на вовчок, я вийму дошку.

Я зціпив зуби і став дивитись на жовтий квадратик у дверях.

На койках непорушно лежали опудала, укриті нашими укривалами. Верхня половина камери, помережена тінями ґрати, була освітлена, а нижня, з койками, темна.

За спиною сопів Васюк, вовтузячись з дошкою. Мені ніяк було повернутись, подивитись, але я хвилювався так, що боявся упасти з груби.

— Готово!—нарешті прошепотів він.

Я з усиллям повернув голову і побачив, що голова його стала зникати в чорній дірці стелі, далі ввійшли туди плечі, потім ноги його стали

розгинатись і з легким шарудінням все тіло всунулось в стелю. Мені стало вільніше на грубці. Я наготовивсь теж. Ноги його одна за другою зникли.

Тоді я підсунувсь під дірку і теж уліз у неї.

— Швидче лізь!—сердито прошепотів Васюк і шарпнув мене за руку. Я нічого на це не сказав.

На горищі було холодно, темно і кожний наш шорох викликав луну.

— За мною!—дихнув коло мене Васюк і я почув, що він став одходити од мене.

Він робив усе так, наче виріс на тому горищі.

Упевнено знайшов дірку на покрівлю, ловко проліз у неї і поміг мені пролізти. Потім злим і безапеляційним голосом наказав хапатись руками за шви покрівлі і повзти коліньми. І поліз. Я за ним. Він ліз тихо, нечутно, як кіщка, але у мене що-разу під колінами покрівля гуділа так, що я аж цепенів весь і замірав. А Васюк зупинявся й з ненавистю шипів:

— У, ідіот чортів! Тихо, будь ти проклят!

Внизу ж і вгорі було тихо. Нас не чули. Чув тільки холодний вітер та чорні мовчазні димарі на покрівлі. Було моторошно, чудно.

Ми підповзли аж на самий край покрівлі з того боку, де будинок виходив на пустирь. Васюк мовчки виняв шворку, довго вовтузивсь біля ринви і нарешті прошепотів:

— Сиди тихо. Я полізу вперед. Як будуть стріляти, не лізь. Уб'ють. Чуєш?

— Я полізу перший!—несміло вирвалось у мене.

— Ну, це чорта з два!

— Ти мене хочеш покинути...

— Іди к чорту! Сиди!

І став спускати ноги з покрівлі. Безумовно, він хотів, щоб піймали мене, а не його. Він наробить гамору, а мене піймають.

Він зник. Я вп'явся руками в ринву і зазирнув униз. На землі під стіною горіли далеко один від одного лихтарі, роблючи круг себе невеликі жовті круги. Але ні Васюка, ні вартового не видно було. Тільки ринва, до якої прив'язана була шворка, важко скрипіла й хиталась під незримою вагою.

Потім зразу затихла. Очевидячки він був уже на землі. Я, хапливо й трусячись весь, схопився руками за ринву і перекинув ноги униз. Налапав шворку, замотав ногами в повітрі і став спускатись. Шворка терла руки, тіло тягнуло донизу і таке було важке, що я аж здивувався тоді. Спершу я думав про вартового, як би не спуститись йому на голову, думав, щоб не робити гомону, але де-далі всякі думки пропадали і було тільки одне жахливе бажання—не зірватись. Я вже не перебірав руками, а просто сунувсь весь, повісившись на витягнутих руках. Долоні горіли, ноги безпомічно висіли, по тілові проходили хвилі холодного жаху. Де-далі, то все більш і більш počував я, що сунусь швидче й швидче, що ось-ось руки мої не видержать і я гепнусь униз.

Трапивсь вузол. Пам'ятаю, одна рука моя сприснула, потім друга, замерло серце і... я почув, що шворки не стало в долонях. Потім шум в вухах і страшенний біль у нозі від чогось твердого. Я лежав на землі. Спробував підвестись. Не можу—права рука й нога за кожним рухом так болять, що краще десять років тюрми, ніж хвилина такого болю.

Я ліг. Очевидно ніхто не чув мого падіння.

Так само вітер часами сердито пробігав по-над стіною, так само хмура тиша панувала над темрявою.

Долоні болюче горіли. Холодна і мокра земля липла крізь промоклу одежу до тіла.

Але тупе байдужжя обхоплювало мене. Справа моя (це ясно!) погинула. Мене зараз знайдуть, заберуть і каюк. Васюк, певно, далеко вже. Ну, і бог з ним. Покинув і бог з ним.

Я навіть на хвилину не подумав, що, може, і він десь поблизу тут жде мене і зараз вернеться за мною. Чого ради? Що могло вернути його? Страх? Але тепер йому боятись мене нічого. Коли я й нароблю крику, то тільки ж мене одного й заберуть. Обов'язок товариша? Е, він силованих обов'язків ніколи не визнавав — модерність. Чуття — один обов'язок його... А що могло бути більше його чуття — ненависти до мене? З ненависти він навіть навмисне кинув би мене тут. Навмисне. Ну, і бог з ним. Хай кида. Я зла йому не бажав. Я собі лежав під стіною розбитий, жалкий, покинутий, ну, і хай. Зараз заберуть... Тільки б не били.

І раптом я почув якесь шарудіння у темряві, ніби хтось повз. Я напружено настороживсь.

Щось тихо покликало мене. Я хутко повернувся у той бік і несподівано застогнав від страшного болю.

— Що з тобою? Чого ж лежиш? — близько коло мене зачувся сердитий шепіт Васюка.

Це був він! Ніхто, як він!

Я навіть біля забув свій з чудного радісного дивування. І, пам'ятаю, мені дуже захотілось притягнути його до себе й зазирнути йому в лице — яке воно.

— Я впав... Ногу зламав...

— Я так і знав... Ідіот проклятий! Хапайсь рукою за шию мені, я понесу. Ну? Швидче ж! Голос був злий, повний ненависти.

— Не хочу!—різко одпихнув я голову його.

— Я тобі говорю, берись! Чуєш ти, сволоч. Берись.

Ще трохи і він кинувсь би на мене. В голосі його було щось надзвичайне, чудне, ніби хтось наказав йому там іти за мною і він не міг не послухатись, прийшов, але ненавидів за це мене ще дужче. І така була сила в цьому голосі, що я боязко й мимоволі покірливо схопив його за шию й повис на ній. Правою рукою він обняв мене за спину, підвівсь і поніс. Хвора нога моя черкалась об землю з таким болем, що мені ставало млосно, але я не стогнав. Я весь час з гострим дивуванням силкувався зазирнути йому в лице і щось зрозуміти, побачити на йому. Але темно було і бачив я тільки очі одні, напружені, направлені вперед, ніби слухаючі щось в середині у себе. Вигляд лунатика або загіпнотизованого.

Тільки як я застогнав, він повернув до мене лице і воно знов виявило злу огиду.

— Тихо! Не стогни...

І озирнувся. Пустирь темнів круг нас. Він обережно підтягнув мене вище і знов поніс, цупко держачи, боячись упустити.

Я знову застогнав. Він раптом сильно здушив мене й прошепотів:

— Ти замовкнеш? Ще раз застогнеш і я кину тебе, як собаку тут!

І знов поніс, як брата, як щось надзвичайно цінне йому; ніс, як кішка носить у зубах кошенят своїх.

Позад нас понуро й грізно темніла мовчазна

тюрма; вітер в буйнім танці крутивсь між нами, немов радів за нас; хмари, темніші ночі, заклопотано сунулись поперед нас, немов спішили попередити когось; а ми, як двоє звірів, міцно обнявшись, зігнулись, бігли у тьмі, озирались, спотикались, важко дихали. Так, мабуть, колись бігли наші пещерні прадіди, рятуючи один одного в темряві давніх ночей.

Иноді він зупинявся, клав мене на своє коліно, озирався до тюрми і, витираючи піт, напружено дививсь туди. А я, заціпивши зуби від болю, гостро впливався в лице йому, шукаючи те, що перемогло ненависть до мене, любов до волі, страх смерти, що вернуло його до стіни.

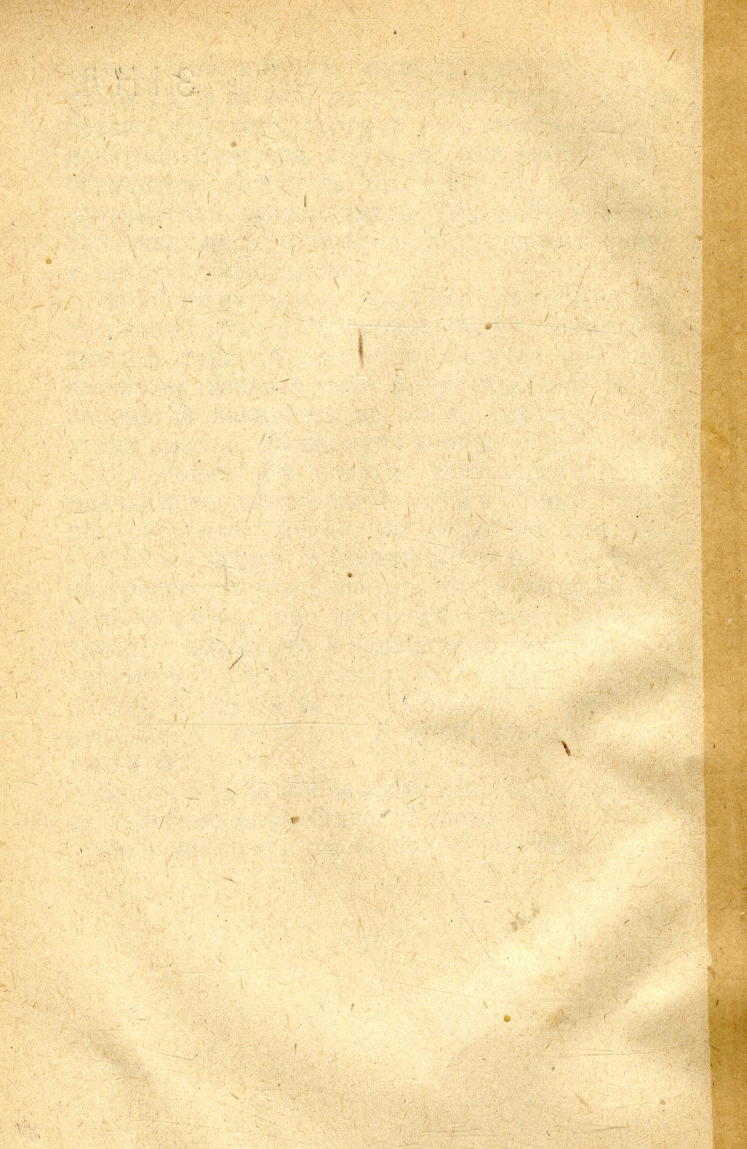
Він ловив мій погляд, злісно стріпувався, мовчки з ненавистю хапав мене в обійми і знову ніс, обережно, цупко, як кішка кошеня своє.

І знову вітер танцював круг нас, а хмари незграбно сунулись вперед, немов спішили сповістити когось про перемогу чогось, такого ж темного, древнього й несвідомого, як вони, про перемогу чогось більшого за ненависть, страх, любов, більшого за нас. Спішили й незграбно сунулись поперед нас. А вітер, танцюючи, підганяв їх.

Васюк в ту ж ніч передав мене товаришам, не сказавши зо мною більш ні слова.

Ми розійшлись ще більшими ворогами.

31HA.

З і н а.

В житті кожної людини десь, певно, бувають такі моменти, коли в ній з якихсь невідомих закутків виникає зовсім чужа душа (мабуть якогось далекого прадіда та й то не прямої лінії) і людина раптом починає робити таке, на що сама дивиться з великим дивуванням.

Оттак, очевидячки, й зо мною було під той час. Бо я таки дуже дивувався з себе.

Але момент все таки почав ставати занадто довгим. Занадто довгим. Я вже почав протестувати. Правда, я цього вголос ще не робив, але збирався рішуче. Бо це ж таки, справді, ставало неможливим! Ця дівчина, очевидячки, уявляла, що в такий момент я можу бігати, як автомобіль. Як вона ще не догадалась по повітрю пустити мене? Я думаю—вона ні трішки не сумнівалась, що я можу ковтати вогонь, аби це сприяло визволенню її Антипа.

Антип, що й казати, хороший хлопець, кучерявий, мрійний. В його мило червоніють ясна, коли він сміється, але чому я мав терпіти від того?

Ви уявіть собі: я родився в степах. Ви розумієте, добре розумієте, що то значить «в степах»? Там, перш усього, немає хапливості. Там люде, наприклад, їздять волами. Запряжуть у широкий, поважний віз пару волів, покладуть надію на бога і їдуть. Воли собі ступають, земля ходить

круг сонця, планети творять свою путь, а чоловік лежить на возі і їде. Трохи засне, підкусить трохи, пройдеться з батіжком наперед, підожде волів, крикне задумливо «гей!» і знов собі поважно піде вперед.

А навкруги теплий степ та могили, усе степ та могили. А над могилами вгорі кругами плавають шуліки; часами, як по дроту, в ярок спуститься чорногуз, м'яко, поважно, не хапаючись. Там нема хапливості. Там кожний знає, що скільки не хапайся, а все тобі буде небо, та степ, та могили. І тому чоловік собі їде, не псуючи крови хапливістю, і, нарешті, приїзжає туди, куди йому треба.

Отже я виріс у тих степах, з тими волами, шуліками, задуманими могилами. Вечорами я слухав, як співали журавлі біля криниць у ярах, а удень ширина степів навівала сум безкрайности. В тих теплих степах виробилась кров моя і душа моя.

І от, уявіть ви собі: ця дівчина що-ранку влітала до мене в кімнату, нашвидку струсувала мою руку, бризкала в усі кутки сміхом та словами, хапала мене за рукав і з такою хапливістю витягала на вулицю, ніби в тому будинкові починалась пожежа.

А на вулиці мені був уже как. В хату я вертався тільки пізно ввечері; цілий же день, як почтальон, заклопотано, задихано бігав з нею по канцеляріях, поліціях, тюрмах, губернаторах, прокурорах, поліцмейстерах. Чого? А я знаю? Хоч би, справді, десь говорив щось, або лаявся, або прохав, а то тільки стояв та слухав, як балакала вона.

Я не знаю, на що вона спіралась в такому поводженні з мною: на те, що у неї над світлим лобом волосся лежало, як положена золотиста пшениця після бурі? Чи на те, що коли дивився

їй в очі, в її зеленкуваті чудові очі, то тобі іде холод з грудей у руки і ноги? Чи, може, на те, що у мене настав оттой момент, коли чоловік сам собі дивується?

Не знаю. Але треба було бачити, як вона здивовано піднімала свої густі брови, коли щось робилось не так, як хотілось їй. Не сердилась, о, ні! не гнівалась, не сумувала, а тільки страшенно дивувалась.

Один раз я спробував поставити трохи виразніше питання про мою участь в біганині. Я почув кінчик носа, прокашлявся і, дивлячись убік, надзвичайно байдуже сказав:

— А слухайте, Зіно, як вам здається, чи не той... чи не міг би я сьогодні... той...

Я мусів ще прокашлятись.

— ... лишитись, розумієте, вдома... У мене, знаєте, робота...

Вона широко розплющила очі, підняла брови і мовчки дивилась на мене. Мовчки, ні слова, ніби я говорив щось таке, що давно всім відоме за страшну ересь, наприклад, що Маркс був есером.

Розуміється, я теж замовк. Я не можу вести далі розмови, коли вона дає несподівані наслідки. Мені навіть стало ніяково. Я пильно почав придивлятись у вікно: там на вулиці стояв лихтарь і структура його показала мені надзвичайно цікавою.

— Слухайте!—нарешті схаменувшись, почала вона (без гніву, без серця, навіть з співчуттям до мене),—що це вам бог дав сьогодні? Га?... Що з вами? Ви, часом, не захворіли? А ну, дайте ваш пульс...

І таки взяла мою руку, знайшла пульс і стала заглядати в лице таким лукавим поглядом, а губи тріпотіли такою усмішкою, що я мусів об'ек-

тивно запитати себе, чи справді ж момент підходящий, щоб поставити це питання.

Але, коли вона потім раптом бризнула в лице мені сміхом, коли схопила мою шапку й натягнула її аж на ніс мені, я мусів признатись, що на цей раз вступати з нею в дебати було б зайвою річчю. Коли б вона, скажемо, розсердилась — я б знав, що сказати, я б спокійно, з вибачливою посмішкою довів би їй, як два рази по два чотирі, що гнів її безпідставний і що я маю право робити так, як мені хочеться. Коли б вона засмутилась — я б ласкаво, трошки іронічно, показав би їй, що через таку дурницю сумувати не годиться. Але вона сміялась, насувала мені шапку на ніс і ні на крихту не припускала, щоб мої слова були продуктом серйозної, твердої думки.

При такому відношенні мені зоставалось тільки одсунути шапку на відповідне місце, криво посміхнутись і, спотикаючись, бігти за нею на вулицю, куди вона мене тягнула з гомоном і сміхом.

І, завважте собі, вона скрізь і завжди сміялась, ця дівчина з волоссям, як положена бурею золотиста пшениця! Що б їй не трапилось, вона перш усього сміялась, ніби була утворена зовсім по другому методу, ніж усі люде. Немов бог пробував на ній, чи не краще було б, як би люде *так* реагували на все. І, хай проститься мені дерзновенність моя, я радив би, кому слід, взяти під серйозну розвагу цей новий метод.

Сужу з власного досвіду.

Прибігаємо, наприклад, ми до губернатора.

Коло широкого, суворого і масивного під'їзду будка в білих і чорних смугах косяками. Біля будки вартовий; він нічого не говорить нам, але здається, що між нами була довга розмова, після якої краще всього нам одійти собі геть.

Так мені здається. Але Зіна реагує инакше. Мило хитає головою вартовому, легко збігає по чистих холодних східцях до масивних дверей і має вигляд, ніби вертається до себе додому після веселої гулянки десь на човні. Озирається й нетерпляче весело кричить на мене:

— А-ну, швидче там! Дивіться, плентається...

І, майже наспівуючи, розчиняє двері й виходить в високі з колонами, килимами, таблицями сіни.

Тут тихо, строго та велично, як в предверії гробниці. Перед нами стоїть в довгій лівреї благообразно-суворий, сивий швейцар і холодно питає:

— Що треба?

Але Зіні все те й за вухом не свербить.

— Губернатора треба бачити, — недбало кидає вона й шукає очима вішалку, де б могла повісити своє пальто.

— Їх превосходительство не приймають.

— Що??

Вона озирається, високо піднімає брови й здивованими очима дивиться на його. Вона здивована, але здивована з смішком в очах, з смішком людини, яка знає, що дивуватись нічого, бо то єсть неправда, а буде так, як вона собі знає.

— Їх превосходительства немає вдома... — ще холодніше промовляє швейцар.

— Хіба? — весело дивується вона й скидає пальто. Дає його мені й повертається до швейцара:

— Ви певні в тому? Кумедно! Але того не може бути, ви помиляєтесь. Він напевне вдома. Напевне. Підіть, будь ласка, скажіть, що прийшла Зінаїда Сокоринська. Він знає. Дуже-дуже треба бачити.

Швейцар строго дивиться на неї й на мене. Але я твердо витримую його погляд — мені на-

віть жаль його трошки, жаль його строгої поважності і довгої лівреї.

— Я ж вам виразно кажу, що їх превосходительство не приймають зараз,—з натиском говорить він до Зіни.

Але Зіна весело-нетерпляче поводить плечима.

— Ах, боже мій! «Приймають, не приймають». Ви підіть скажіть, що прийшла Зінаїда Сокоринська. Розумієте: Зінаїда Сокоринська. От і все. Ну, швидче, швидче... А то піду сама без вас, вам же гірше буде. Чудак ви!

Швейцар обурюється, дивується, сперечається, але кінець кінцем, якимсь непомітно від її упевненого сміху губить свою строгу поважність і нерішуче йде до губернаторських покоїв.

Нас приймають. Зіна балакає, слухає, дивується і сміється. І видно, що вона рішуче не вірить у те, чому дивується, а ще знає, що то неправда і буде так, як вона знає.

— Але ж у вашого нареченого витрушено бомби! За це—каторга. Ми не можемо таких злочинців випускати на поруки!—розводить руками губернатор.

— Каторга??—страшенно дивується Зіна. Але за тим дивуванням пробивається щось своє, щось таке лукаве й певне, що губернаторові стає якимсь сумнівно і здається, що каторга—це, справді, вже занадто...

— Але, у всякому разі, я тут нічого не можу допомогти вам!—ще ширше й безнадійніше розводить він руками.

Але я про себе посміхаюсь.

Сміється й Зіна і зеленкуваті очі її, як дивний кришталь, блискають при поворотах усякими кольорами.

І розмова кінчається тим, що сильний мига

перестає вірити в свою силу, у велику злочинність Зіниного нареченого і схиляється до того, що коли другий сильний мира нічого не матиме проти, то й він не буде перечити випуску нареченого на поруки.

Зіна сміється, прощається й виходить. Я за нею, мовчазний і зайвий.

Сильний мира з приємною очумілістю дивиться нам услід.

От, самі бачите, до чого зводилась моя роля! Але що я міг зробити, коли ця дівчина була утворена цілком инакше, ніж я, а я сам попав у такий момент, коли чоловік сам собі дивується?

Але це ж не все.

Наша біганина в результаті дала те, що Зіні треба було тільки поїхати ще у сусідній губерський город, взяти у якогось ще більш сильного мира посвідчення, що він нічого не має проти визволення Антипа, і Антип виходить на поруки.

Ну, думав я, слава богу, я також визволюсь.

Але, маєте! Вийшовши від того передостаннього вершителя долі Антипової, Зіна весело заявила:

— Ну, так! Значить, ми завтра ввечері їдемо в Х . . .

І енергично, смакуючи майбутню поїздку, припнула пальцями.

А мені аж серце тьохнуло. Я мусів прокашлятися.

— Се-б то, хто це ми?

Вона здивовано глянула на мене.

— Ну, звичайно, не прокурор судової палати та я, а ваша милість і я.

Ну, тут терпець мій увірвався.

— Але ж чекайте!—аж зупинився я.—Що-ж я маю до того? Навіщо я здався ще там?!

Вона ще більше здивувалась, а очі... ах, хай їм біс!—ті очі лукаво-лукаво сміялись. Зелені, сірі, карі, усі кольори разом. І ні крихти не вірили в моє обурення, в моє серйозне відношення до моїх же власних слів.

Але я твердо рішив ні за що не піддаватись.

— Ні, ні! Як собі знаєте, а я не можу їхати. У мене, знаєте, робота... Я й так уже той... уже запустив безбожно... Та й чого я маю їхати? Ні, я не розумію: ви така енергійна... смілива дівчина, а не можете обійтись без няньки-мужчини... Фе! Сором!

Як би це на іншу, то вона б розсердилась, надула губи, ну! почала б хоч холодним, байдужим тоном вияснити мені, що я в цих справах сужу, як міщанин і вузький формаліст; а вона того нічого. Пильно, з легким тріпотінням губ від сміху, мовчки подивилась в моє серйозне лице, потім несподівано схопила його в свої маленькі долоні, провела ними од вух по щоках і, нахиливши свої губи під самий ніс мені, дзвінкорадісно засміялась. І це на вулиці, на тротуарі під цікавими поглядами прохожих! Потім схопила під руку й весело потягнула вперед. Розмова, мовляв, скінчена.

Ну, що я мав робити? Узяти й розцілувати її тут же на тротуарі? Але щоб мені допомоглось з того?

На другий день після обіду вона прийшла до мене дуже весела та бадьора.

Ще з порога закричала:

— Уявіть собі, мамалиго (вона так звала мене в найкращі хвилини своїх настроїв)—була тільки що у Антипа і він мені заявив голодовку. Мені! Ну? Як вам це подобається! Коли я його не випустю через три дні на волю, він починає голо-

дувати. Ха-ха-ха! Сказав, що буде голодувати до смерті. Значить, йому ще 2-3 дні зосталось жити.

І разом з нею сміялось її положене золотистими хвилями волосся. І хотілось підняти голову догори і шукати в небі плаваючих шулік. Про голодовку ж смішно було навіть думати. При чому тут голодовка, смерть, туга, коли є цей сміх, а за сміхом те лукаве, непохитне і таємне?!

Я теж посміхнувся.

— Комік!—стиснула вона плечима.

Потім стала рахувати, скільки часу забере дорога туди, там і назад. Виходило не більше трьох днів. Далі виходив на волю Антип.

І очі її якось так прижмурились, потемніли, замерли від напливу чогось великого, що хотілось здорово вилять того бестію Антипа. А на душі стало і ніжно, і смутно, і думалось про те, що люде мають різне щастя.

Ввечері ми виїхали.

Я згадав, що мені треба було поїхати в одній своїй давній справі на пару днів у Х., через те більше й не вступав у дискусію з Зіною. А вона й не дивувалась тому—вона сама знала, що у мене була там справа.

Ніч пройшла хутко, наче хтось узяв і вилив зразу, як відро води, ті десять-дванадцять годин у минуле. Ранок застав нас на гарячих суперечках про людей соціалістичного ладу. Зіна запевне знала, що люде соціалістичного ладу будуть кохати тільки раз в житті. Один раз і годі. Але за те так, що... ех! Але я також мав доскональні відомости, що люде одним разом не задовольняться, а неодмінно всі захотять ще хоч раз перемінити. Зіну це ображало, мені теж було обидно за будучих людей.

Раптом поїзд зупинився, всі пасажери чогось кинулись до вікон з одного боку, наче хтось зразу перекинув вагон у той бік, і стали дивитись. А за ними товпились другі й зазирали через плечі їм. І по вагоні стрибало слово:

— Забастовка... Забастовка... Забастовка...

Ми здивовано перезирнулись. Потім теж кинулись до вікон. Якось, видно, велика станція. На пероні багато люду. Вигляд незвичайний у всіх. Кричать щось до наших вікон. Очевидячки, пасажери з якогось другого поїзду. Трехи оддалік коло станційної комори купа козаків. Стоять біля коней, держачи їх за повіддя. Або дуже руді з кучерявими бородами, або чорні, безвусі, з татарськими косоокими пиками. Але всі з кучерями з лівого боку, з шапками набакир і червоними випусками на штанях.

Ми знов подивились одне на одного.

— Значить, справді, таки забастовка?—здивовано дивлячись, промовила Зіна. І перший раз за її дивуванням не показалось лукаве. Якось тривога була на лиці.

— Мабуть...—з сумним спочуттям хитнув я головою, дивлячись на неї.

Вона раптом засміялась.

— Чого ви?

— Так. Ви—комік: скорбно так хитнули головою.

Але сміх її був якийсь... якийсь звичайний, яким сміються усі люде. А в лиці тривога й непокій.

— А може ще нічого й не буде,—сказав я ніби бадьоро,—ходім на перон, подивимось.

Вийшли.

На пероні стояв гомін. З поїзду висипали люде, отовплювали купками, як горобці кинуті шма-

точки хліба, кондукторів і купками вовтузились по перону, розриваючи їх на часті. Кондуктори одбивались, викручувались, але перелякана публіка не випускала й хотіла неодмінно знати, коли вони далі поїдуть. Кондуктори робили благаючі обличчя і завіряли, що вони й сами не знають, але їм не вірили.

— Ви—кондуктор, ви повинні знати. Як же це так?!

Дізнатись щось певного не можна було. Говорили, що в якомусь манежі іде зараз збірка й обмірковується, чи бути забастовці чи ні. Говорили непевними голосами. Лиця були розтерпані, пригноблені, навіть у тих, кому приемний був той страйк. Погляди часто й надовго зупинялись на козаках (бо то, таки дійсно, була мальовнича група!).

Зіна прудко бігала своїми стемнілими очима й була бліда. Губи часто покусовала. Іноді коротко й різко кидала до мене:

— Забастовка, мабуть, протягнеться більше трьох днів?

Або:

— Він більше двох днів голодовки не витримає...

І, хоча я бурмотів щось, але вона не слухала моєї відповіді—все прудко бігала очима по кричущій схвильованій юрбі, немов у ній вишукувала способів допомогти собі, немов хотіла використати цю живу силу, запрягти чи що ці тіла в якийсь віз: везіть, подлі боягузи!

Раптом в одному кутку перона хвилювання й крик побільшались. Лиця повернулись туди.

З натовпу витискувалось двоє жандарів, а між ними йшов парубок у синій засмальцьованій сорочці в залізнодорожньому картузі. Лице йому

було гнівнo-завзяте й ображене. Він заклав руки в кишені й не хапаючись виступав між жандарів, часом щось говорячи до публіки, яка розступалась перед ними двома живими тинами. Обличчя жандарів були напружено-злі і теж ніби ображені. Очевидячки їх ображали слова парубка. Тини за ними зараз же знов зливались в одну рухливу масу, а з неї вистрибували на спину жандарів крики, до яких взагалі «начальству» не варто дуже прислухатись.

Зіна стала ще блідішою. Родима плямочка біля носу стала дуже виразною і хотілось зчистити її кінчиком хустки, а буйне золотисте волосся ніжно погладити і тихо з жалем поцілувати.

Коли жандарі ввели парубка в якісь двері, почувись крики:

— В манеж! В манеж! На збірку!

Із юрби стали виплигувати на рельси робітники й, розмахуючи руками, озираючись, закликаючи, прямували до здорового, закоптілого будинку.

— Ходім!—коротко, майже суворо кинула Зіна й теж стрибнула на рельси. За нами стрибнуло ще кілька пасажирів.

В манежі було повно голів. Це був здоровенний кавун, повний насіння—облич. Навіть угорі на товстелезних бантинах прилипли люде й щось кричали звідти, коли кричали вниз. Кругом були якісь машини, залізні прилади, заліплені людьми. І був ще манеж той схожий на величезне корито, помазане медом, під яке пробрались мухи й закрили все собою.

Десь попереду чувся голос оратора. Мабуть говорила отта голова, що випнулась над всіма і вимахувала руками.

Мені довелось щиро й серйозно попрацювати плечима, щоб упевнитись, що то, дійсно, говорила

та голова. Дякуючи цьому, ми були недалеко від самої трибуни.

Голова мала добрий голос, бороду, але мало красномовности. Вона часто спотикалась об свої ж слова, сипала ними без ладу і іноді до того заплутувалась серед них, що безпомічно зупинялась і важко дихала. Але не падала духом і ще з більшим завзяттям і запалом пробивалась вперед. Це була серйозна й нелегка робота і всі слухали уважно.

Але де-далі ми слухали з Зіною, то здивованіше стали поглядати одне на одного. Голова говорила про те, що круг вокзалу стоять солдати і козаки, що сили нерівні, що жертв буде багато, а здобутку мало.

Їй кричали з маси противне, але ті крики покривались іншими, маса хвилювалась, потім стихала. А голова, спочивши тим часом і витерши засмальцьованим рукавом спітнілого лоба, знов говорила. Говорила про голодних дітей, жінок, про солдат та козаків, про сили нерівні. Їй кричали знов і знов піднімався галас й крик. Кричали з бантин, з димарів старих паровозів, унизу, згори, з боків. В величезному просторі манежа над кашою голів стояв ніби сизий дим. Немов кожний той крик був вистрілом з вогнем і димом.

Ми презирились. Зіна все здивованіше й здивованіше поширяла очі й навіть часом озиралась. Круг нас сперечались парами, групами; на їх шикали, щоб не заважали слухати.

— Ну, забастовка, видно, не пройде. Їдемо, значить, далі,—звернувся я до Зіни.

— Ви так думаєте?—коротко й чудно кинула.

— Так...

Вона нічого не сказала, тільки дивно крутнула головою й стала слухати.

А голова аж хрипіла вже надірваним голосом, немов люто застудилась там на трибуні.

— Товариші! Милі товариші! Послухайтеся вашого старого товарища. Нащо воно нам?... Як сказано... У кожного, знаєте... Не нада!... Бог з нею... Згадайте, як нам... скільки нам... год тому назад, скажем примірно, скільки горя було від тої забастовки? Га? А що ми маємо від неї? Ще хочете тюрми та пуль?

— Плювати!—крикнуло з бантини, немов з небес. Але унизу, з землі, зараз же полетіли назустріч крики:

— Знаємо вже! Годі! Чули! Правда!

Зіна раптом шарпнулась вперед.

— Куди ви?—схопивсь я за нею.

— Туди!—озирнулась вона, хитнувши до оратора. І лице було надзвичайно бліде, а очі блискучі, чудні. І ніби біль якийсь почувся мені в них, гострий та різкий.

Я став протискуватись за нею, але мусів одстати й зупинитись, бо робітники, на жаль, мали теж загальний звичай: дамам добровільно давати дорогу, а чоловікам уступати з бою. Я стояв ступнів на десять від неї, а вона коло самої трибуни. Мені видно було тільки капелюх її, який, немов сковорода поставлена руба, весь час заступав її голову від мене.

Бачив, як вона щось заговорила до робітників, які стояли круг неї, і ті робітники подивились чогось на оратора; потім вона озирнулась і, розшукавши мене очима, показала робітникам, а мені хитнула головою й посміхнулась. І знов вони заговорили. Далі один з робітників потягнув, мабуть, оратора за ногу, бо той спинився, озирнувся й нахилився униз. Щось говорять йому. Хитнув головою, глянувши на Зіну. Слуха. Ще

захитав. Хитнув в-останнє, підвівся й знов заговорив, прибивши своїм голосом густий гомін, що почався в манежі, як прибиває дощ порох на вулицях.

А той, що балакав з оратором, повернувся до Зіни й сказав їй щось, хитнувши головою. Зіна теж хитнула й всі стали слухати.

Але я бачив, як круг Зіни перешіптувались і показували на неї очима й головами. Особливо пильно дивились жінки.

— Я кінчаю мєє слово, товариші,—почулося з трибуни,—хай говорять інші... От... Хай говорять по совісті, як я говорив. А ми послухаємо і скажемо спасибі за добре слово... От.

І, незграбно уклонившись, став злазити, щось соромливо говорячи до облич і рук, які зараз же протягнулись до його.

А за ним розляглись по манежу оплески, крики, свистки, шикання. Маса захвилювалась, заворушилась, як мухи, яких потривожено на їхнім меду. Особливо, я бачив, хвилювались бантини й боки.

Але зразу ж почало чогось стихати, тільки шикання побільшилось. Я глянув на трибуну й замер: там стояла Зіна. Склала по-наполеонівському руки на грудях, підвела голову вгору і звисока мовчки дивилася вниз. Волосся буйно-золотистими хвилями бігло під заломлений капелюх, очі одсвічували чимсь натхненим, але спокійним і рішучим, на губах знайомий лукавий усміх. Поза людини, яка знає, що робить і що з того вийде. Я зітхнув.

Ставало тихше й тихше. В неї впивалось, як у центр радіуси, безліч здивованих очей; її ждали, а вона стояла мовчки, непорушно і тільки брови її стали підніматись угору, очі поширяться і розбитись лукаво здивованими. І разом з тим хви-

линками ті очі темніли чимсь сильним, задержаним в середині. Немов в середині у ній кипіло щось велике, вогневе, але вона його здержувала і тільки лукаво посміхалася, знаючи про його.

Замерло.

Зіна все здивованіше піднімала брови. Потім розняла руки з грудей, озирнулась і тихо почала:

— Товариші!

Замовкла й непорозуміло глянула на всіх.

— Товариші, я не розумію, куди я попала? Мене кликали на збірку *робітників*, а я, мабуть, попала кудись в друге місце. Правда? Скажіть мені, я серед робітників, чи де?

І замовкла, чекаючи. Мовчала й маса, презираючись.

На бантині засміялись.

— Серед баб!—раптом пролунав густий, злий голос.

Сміх побільшився.

— Серед трудящих людей, у яких є діти та жінки!—зразу ж одгукнувся дзвінко хтось ізнизу.

Зіна хутко повернулась у цей бік.

— Та-ак?—здивувалась.—Так висилайте ж сюди ваших дітей та жінок, чого ж *ви* прийшли сюди?! Може ж вони здобудуть собі таке життя, щоб не мерти з голоду! *Вам* чого треба тут?! Геть звідци, ідіть мийте горшки, хай приходять ваші діти та жінки!

З бантин і з боків загреміли оплески, сміх, крики:

— Правильно! Давай сюди баб! Геть звідци! Браво!

Центр мовчав і ніяково посміхався. Чулись тільки окремі голоси з його, які кричали щось до бантин.

Зіна все таки здержувала своє в середині.

— Тш!—повела рукою.

Затихло.

Вона для чогось перехилилась до маси і стала пильно вдивлятись у кожне обличчя. Мовчки, серйозно, подовгу. В бантинах тихо ждали. Потім помалу підвела голову й здивовано заговорила:

— Але, знаєте, я не помилилась. Я, справді, таки серед робітників. Серйозно! Я бачу сажу і горе на ваших обличчях. На цих обличчях видно нужду і злидні. Хіба ні? Вони всі до того повимокали від поту й сліз, що скоро потріскаються від сонця, як старі чоботи. Ви це знаєте? На них так понадимались жили від праці, що так вам і ходити з ними. До смерти ходити. А хіба є радість у ваших очах? Хіба в тих очах я не страх, не темність, не забитість бачу? Так, я таки серед робітників! Це правда.

Зробила павзу. Маса не ворухнулась.

І раптом зеленуваті очі заблищали і пустили задержане те буйне, весело-гнівне, вогневе. Лице спалахнуло. Голова піднялась.

— Але слухайте! Хто вам сказав, хто сказав, що ми слабші? Хто? Той товариш, що говорив тут? А ви й повірили? Ах, ви ж коміки. Хіба ви не хочете краще пожити? Так таки зовсім не хочете? Ви цілком усім задоволені? Мабуть же ні? А раз ні, то чого ж вам треба? Треба тільки захотіти. Чуєте: тільки захотіти. Більше нічого. Оттак стиснути кулаки, стиснути, щоб аж нігті вп'ялись у шкіру і сказати: Ми хочемо. І більше нічого. Оттак:

І, стиснувши свій кулачок, простягнувши його до маси, перехилилася вперед і сильно-спокійним весело-лютим голосом промовила:

— Ми хочемо! Чуєте?

І випрямилась.

В манежі зірвалась ціла буря. Справжня буря.

Але я бачив, що вона йшла не з слів її, а з очей. Мені можуть не повірити, але то так. З її очей і з того, що ховалось за очима. Воно з очей сідало на слова й на крилах їх перелітало в вуха й очі маси і маса вже горіла, маса вже забула себе, вже сміялась з того, що не зможе ніби перемогти. Вони не зможуть перемогти?! Та хто це сказав?!

— Забастовка! Годі! Забастовка! Голосувати!!

Зіна підняла руку. Маса покірно затихла.

— Товариші!—чудно блиснули очі з трибуни.—Ні одного більше поїзда? Так?

— Так! Так!

— Ні одного вагона далі? Правда?

— Правда! Правда! Так! Забастовка! У-у-у!!

Лице Зіни було бліде... і радісна мука мені вбачалася на йому...

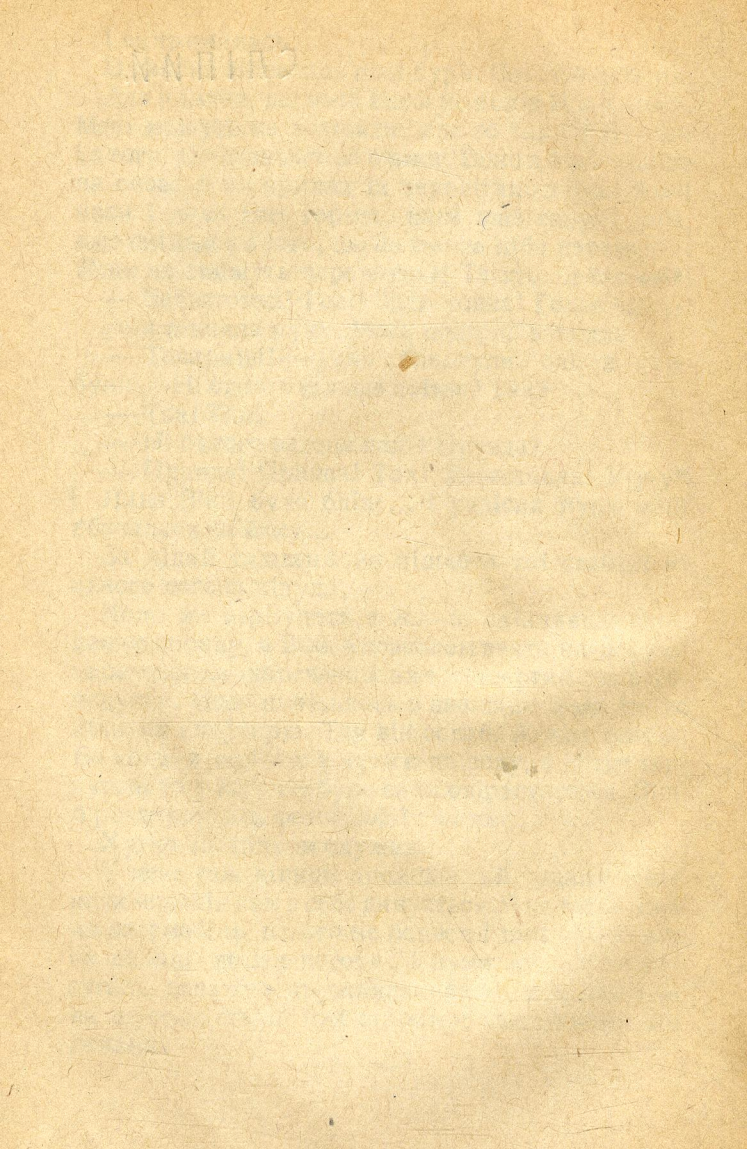
За цілий тиждень не пішло з тої станції ні одного вагона нікуди.

Коли ми вернулись з Х.—я, скінчивши свою давню справу, а Зіна з дозволом взяти на поруки нареченого,—наречений вже четвертий день голодував. Його прийшлося з звощика *зносити* до Зіни на квартиру. Так він ослаб. Але не зовсім. Бо коли я вийшов у кухню по воду, а потім вернувся, то у його ще було сили одірватись од Зіни й роздивлятись фотографії на столі.

Хутко він цілком одужав.

У мене теж цілком пройшов той чудний мент, коли чоловік сам з себе дивується. Я не бігав уже, як автомобіль, нікого не боявся і цілі дні лежав на канапі лицем догори. І думи мої плавно та сумно, поважно кружляли над чужим щастям, як шуліки степів над старими, задуманими могилами.

СЛІПІЙ.

Сліпий.

В вагоні третьої класи душно і парко, хоч пасажирів майже й немає. Вагон новий і фарба ще не видихалась, а блискучі, сірецькі стінки та лави ще навіть липкі й виразно помітно дряпинки на них. З степу в вікна дує гарячий вітер і, коли виставиш голову, здається, ніби хтось з насоса прямо в лице тобі пускає стиснуту, густу і гарячу течію повітря.

По небі неохоче й понуро блукають сірі важкі хмари з підкуреними боками і сонце то ховаючись, то виявляючись, нищпорить між ними, наче чогось розшукуючи.

На копицях сидять галки з роззявленими дзьобами і байдуже з зневагою дивляться на поїзд.

Дихати трудно і на обличчях пасажирів сонних і млявих, як ті галки, безперестанно виступає легкий піт.

Тільки в одному переділі шумно та весело.

Там розташувалась ціла кумпанія: сліпець з гармонією, його поводитарь, двоє п'яних і одна жіночка. Вона сидить мовчки, покійно, держачи в одній руці хустинку, а в другій клуночок з їжою. Губи їй стиснуті

дужкою і похожі на перекинутий ріжками вниз місяць. Сліпець і поводитарь ще молоді парубки і перший також тверезий, а другий на підпитку.

— Здиррранак!!—Кричить один з п'яних і зо всієї сили тупа ногою об підлогу. Він рудий, розпатланий і круглі блідо-зелені очі його дивляться з п'яною тупістю і якимсь злим і веселим викликом.

— Здиррранак!—повторює він безглузде слово і знов б'є з ляском об підлогу ногою в зеленій модній пантофлі, кольору хакі. А потім знов дивиться на всіх тупим, довгим і викликаючим поглядом каламутних, вилуплених очей.

— Дядьку Миколє, годі, хай йому чорт, не гатіть, а то аж у вухах ляскає...—одривається від голосної балачки поводитарь.

Але дядько Микола не чує, не хоче чути. Він хоче і буде стукать! Така його воля.

— Здиррранак!!!

І видно, що це дурне слово подобається йому іменно своєю безглуздістю, тим, що він, дядько Микола, схоче і перекрутить його ще й не так. І ніхто йому нічого не може сказати.

— Брось!—поважно півприплющивши очі й ледве повернувши голову в його бік, говорить п'яний. Він у глибоких жіночих калошах на босу ногу і в чорній засмальцьованій сорочці без пояса і з діркою, крізь яку видно шматок сірого, наче перевареного тіла.

Але дядько Микола все таки не хоче «бросать». Нічого й цьому не відповідаючи, він гатить ногою в підлогу. І на рудім, веснянкуватім, попеченім сонцем, поїденім потом

лиці все та сама п'яна, весело-злісна завзятість. Навіть захват якийсь, насолода своїм гупанням, почування своєї сили незайманності. Мабуть, в звичайний час це—боязкий, смиренний, затурканий чоловічок, бо його завзяття все ж таки якесь чекаюче, недовірчиве, немов дядько Микола сам із себе цесь там дивується і хоч тішитися, але не вірить, з страхом сподіваючись, що ось-ось щось схопить його за барки й так ним струсне, що все зникне: і новенький вагон, який аж здригується од його гупання, і його новий черевик кольору хакі і сліпий Сидір з гармонією, і він сам, сміливий і дужий дядько Микола.

— Сидір! Заграй хай він сказиться, може стихне...—з обуренням говорить поводитарь.

Сидір сидить рівно, непорушно, поклавши великі руки на гармонію, що стоїть у його на колінах. На смуглявім, худім, але чистім лиці його застигла непорушна, довга посмішка сліпих. Невеличкі очі також недвижні, хоч і розплющені, як і у всіх людей; вони якісь занадто маленькі, пукаті, немов видавлені з черепа і тмяні, покриті чимсь біленьким і моторошним.

— А не воспретять?—говорить він теж непорушним голосом, дивлячись поперед себе кудись у глибочінь вічної тьми.

Дядько Микола сильно з широким жестом повної влади гупа ногою об підлогу й кричить:

— Гррай, здирранак твоїй матері! Хто воспретить? Гррай, кажу!

Але в цей мент як раз з'являються кондуктори.

— Грать, господа, не помагається,—стомле-

но говорить один з них з щипцями в руках.—
Хто з Чорного Кута, попрошу білети...

Дядько Микола сидить, повернувшись у бік кондукторів і з боязкою чекаючою посмішкою дивиться на них. Їх давно вже немає, а він все дивиться у той бік та чогось чекає. Потім хитро підморгує жіночці на двері і заливається лукавим, повним полегшення, сміш-ком.

Далі, підвівшись і пильно подивившись за перегородку в той бік, куди пішли кондуктори, раптом ще дужче б'є одною ногою об підлогу і з викликом, з незалежністю кричить:

— Здиррранак!!!

Сидір злегка здригується і проводить рукою по гармонії, немов заспокоюючи її. На губах його все та сама посмішка, розтягнута, застигла. Здається в ній трошки іронії з видющих, трошки винуватости за свою тьомність», щось смиренне і насмішкувате.

— Дядьку Миколо!—раптом ніби щось згадує поводитарь і довгасте, спітніле лице його виявляє веселу хитрість.—А чи не випить нам трохи, га?

Дядько Микола, не говорячи ні слова, простягає руку до поводитаря і дає йому дулю. Потім повертається до сліпого і кричить:

— Гррай!

— Воспрещають грать...—одповідає Сидір, повернувши лице на голос Миколи.

— А я приказую грать! Понімаєш?

В вагоні з'являється контроль.

— Господа, приготуйте всі ваші білети...

Дядько Микола знов одразу стихає і починає шукати білет. І раптом в екстазі схоп-

люється і жде. Коли підходить контрольор, дядько Микола робить найласкавіше лице і випалює:

— Ваше благородіє! Зачим воспрещають грати?

— Хто воспрещає? Грайте собі... Ваші білети, господа...

Дядько Микола прожогом подає білета, бере назад і з торжеством сідає.

Коли контроль зникає, він б'є обома ногами по підлозі і вимагає грати. Всі теж оживлюються, тільки жіночка скорбно й байдуже дивиться в вікна.

Сидір розтягує гармонію, поправляє ремінь на плечі і перебірає клапани. Гаряче повітря з степу, змішуючись з запахом фарби вагона, здається, виходить з гармонії разом з хрипкими й голосними звуками польки.

Дядько Микола обережно встає, піддержує пальчиками штаци і, приготувившись, починає з сласністю вибивати підощвами по підлозі.

Сиродові майже не дають спочинку. В коротеньких перервах, коли товариші, забувши за його, п'ють, він повільно, намацавши рукою вікно, підводиться і стає, підставивши лице гарячим подихам вітра. Сонця немає вже, хмари, яким, майбуть, надокучило його безцільне, безрезультатне нишпоріння між ними, одпихнули його позад себе, зімкнулись і зайняли все небо. Сірі, з копоттю, з виразом важкої нудоти і гидливости вони неохоче рухаються всею купою і нагнітають над землею гаряче повітря, якому немає виходу. По-над колією лежать зложені квадратами

просмолені шпали і від них шугає в вікна задушливий запах дьохтю та карболки.

— Сидоре! Заграй!—кличе поводитарь, жу-ючи тараню і сласно обглядаючи з різних боків малосольний огірок.

Сидір не рухається. На лиці його нема звичайної посмішки, воно дивно кротке, зовсім цитяче і якесь таке, що, здається, ніби Сидір всім цим лицем вдивляється в щось хороше для його.

— Слиш, Сидір? Посердимось, накажи мене бог, посердимось. Говорю, заграй! Сядь, заграй. Слиш? Сядь.

— Та тут воздух лучше...—не повертаючись відповідає Сидір.—Я трошки постою і заграю. А ти, Ваню, поїж собі тим часом.

Але Ваня сам знає, коли йому їсти, а коли слухати музику. Він рішуче кладе огірок на коліна п'яному в калошах і, хитнувшись, встає. Обнявши сліпого за плечі, він нахилиє губи аж у саме ухо того і щось шепоче.

— Понімаєш?—Голосно додає він, одхилившись.—Треба, брат, не забувать, от-що! Ти брат, не забувай, що ти тьомний і що ми ціло лучше понімаєм. Ну, садись грай!

Сидір поволі сідає, напинає ремін, розтягує гормонію так, що вона аж угинається посередині і грає все ту саму польку. На губах його звичайна винувато-іронічна посмішка, а під вухами на щоках ходять дві ґульки, що бувають у людей, які їдять. І здається, що Сидір, випускаючи з своєї гармонії пасму нудних звуків, бере їх зараз же в рот, пережовує і якимсь способом знов склада в гармонію, від чого ніколи та полька у його й не переводиться.

Дядько Микола, випивши з пляшки теплої горілки, в якій плавають шматочки розм'яклого хліба, котрим затикали горлишко, вже не має сили гупати й підтанцювати. Він тільки повихує плечами і робить руками якісь поривчасті рухи, що нагадують маленьких дітей, які лежать у колисках і бавляться ручками. Нема також сил перекручувати слова і він тільки лається безглуздо, без причини, але весело і з тим самим завзятим викликом, з яким кричав «Здирранак».

— Сидоре! На, випий...

І Ваня простягає сліпому пляшку з горілкою, підносячи її до самих вуст його. Сидір одхиляється і одпиха руку.

— Сидоре, не балуйся, посердимось,—стро-го говорить Ваня, страючись зробити своє довге й худе лице поважним. Але з-під тонких і синіх губ його випинаються кінчики двох передніх зубів і через те здається, що Ваня злісно посміхається.

— Сидоре! Понімай діло. Говорю, випий. Слиш?

В п'яному, хисткому голосі його чується якась тайна, відома тільки їм двом, і навіть погроза. П'яний в калашах велично хита головою і помалу, як волоком, витягає із себе.

— Сид...доре, ннаца пить...

— Пий, здирранак твоїй матері!—раптом вибухає дядько Микола і з веселою погрозою хоче встати. Але Ваня садовить його на місце і знов підносить пляшку до вуст сліпця, на яких стоїть винувата, довга посмішка.

— Сидоре, не балуйся, пий! Посердимось! Раз кажу посердимось, значить посердимось!

І зараз же вертаємось додому. Понімаєш діло? Пий.

Сидір намацує пляшку, цупко бере її і нахиляє собі над ротом. Набравши теплої горілки, він ковта її і видно, як вона струсує його огидою. Він хапливо маца руками, шукаючи закуски. Ваня, розуміючи його, кидається вбік, знаходить огірок і суне прямо в рот сліпому. Той одгризує шматок і швидко їсть.

— Ну, що? Бач, дурачок, тепер зовсім иначе діло. Туди без цього являться ніззя. Нада, брат, понімать. Ну, а тепер ковтни і заграй. Правда, дядьку Миколо?

У Вані тон вищости й вибачливости не тільки з Сидором, але й зо всіма, не виключаючи й жіночки. І хоч його погрози їй, що вони «посердяться», не вплинули на неї і вона не випила ні краплі, він все ж таки похльоскує її по спині так само, як і її поважного чоловіка в жіночих калошах.

Сидір ковтає, знов розтягує гармонію до того, що вона от-от задихнеться і рывкає польку.

В вікно летить від шпал запах дьохтю, мішається з запахом фарби, тарані, махорки, горілки і облягає горячим чадом голови. Миготять залізничні будки й переїзди, на дорозі переїздів стоять баби з зеленими, скрученими прапорцями, держачи їх, як товсті зелені свічки в церкві.

Іноді Сидір раптом стихає і кличе поводитаря:

— Ваню!

Ваня по голосі чує щось особливе, підморгує товаришам.

— А що там?

Сліпий сидить рівно, недвижно, але лицем до вікна. Він посміхається не винуватою, а іншою посмішкою, доброю й ніжно-соромливою. І чудно, що при цій посмішці очі не потуплені, що не посміхаються теж, а недвижно, моторошно дивляться кудись перед собою своїми видушеними чоловічками.

— Подивись у вікно, що ти бачиш...

Ваня робить рух, наче виглядає в вікно і повним захоплення голосом кричить:

— Ай, брат, та й гарно ж як! Сонечко світить, травичка блищить, дівчата насіння лускають, дядьки по чарці випивають. От гарно!

— Сонечко світить? Заходить уже?—перепитує сліпий.

— Сві-і-тить! та ще як! А ще не заходить. Зайде тоді, як ми будемо в Калиновці у дядька Миколи в хаті. А в хаті на столі буде бутилка, а коло бутилки сала добрий шшма-ток та цибулька, та таранька, та не дай боже, ще бутилочок з шість пива. Верно, цяцьку Миколо? А до цього всього та ще як прийде хтось... Знаєш хто? Га?

Сидір не відповідає і виразно червоніє. В замішанні він розтяга гармонію і починає грати польку. Але зараз же кида її, якийсь мент сидить без руху і несподівано починає грати щось тихе та сумне. На щелепах його не ходять вже ґульки, лице одвернене до вікна і на йому серйозна, строга зацума. Гармонія десь і хрип свій загубила—згуки ніжні, тихі, ніби йдуть із клапанів на шпиньках з серйозними, журними личками.

Але компанія цієї музики не слуха.

Від станції до села дядька Миколи дві верстви. Іти треба по-над лінією. На станції жіночка іде в другій бік, до себе додому. Вона хотіла забрати з собою й чоловіка, але Ваня з таким натиском пообіцяв з ним посердитись, так цупко ухопив його за руку і потягнув за собою, що жіночка тільки подивилась їм у слід, махнула рукою і тихенько пішла сама.

Ідуть з музикою всі четверо в один ряд: Ваня й п'яний чоловік посередині, а сліпий і дядько Микола з боків. Всі приятельськи обнялись і куди хитається один, туди хиляться й останні. Сидію в такі хвилини перестає грати й удержує всіх; і здається, що він веде їх, а не вони його.

Сонце в самім низу неба на хвилину продирається крізь хмари зачервоніле, радісне, і зразу міняє всю картину: хмурий вербовий гайок під насипом освітлюється, очерет червоніє віниччям, осока робиться дуже зеленою, свіжою. Хочеться лягти в ній і дихати запахом вохкості і болотяних корінів. І здається, в тих тінях гайка повинні сидіти закохані, щільно й журно пригорнувшись одне до одного. Далекі хатки села за гайком ясно сміються білими стінами, дрібненькими й рівними, як зубки дитини.

Але враз і никне все, хмари грубо й понуро налізають на сонце, одпихають його і важка понурість їх сірою пеленою тічі безшумно скоезить по степу і закриває всі фарби, наче величезна сіра засіва на величезній сцені. Стає душно, сіро й безнадійно.

Сліпий, чи почувши сонце темними очима своїми, чи подумавши, що воно повинно

заходить в цей мент, тихо питає поводитаря:

— Сонечко заходить?

— Сонечко?—весело скрикує поводитарь, озираючись навкруги по хмурій рівнині.—Заходить, брат!

— Червоне?

— І, брат, червоне, як мак! Аж дивитись не можна. Небо сиче, синє. Весело!

Сліпий ніжно посміхається й щось шепоче про себе. Він держить голову високо, рівно, немов підставляючи її сонцеві. Спускаються з насипу до гайка. Попереду іде Ваня, а за ним Сидір, держачись за його плече. Ваня хитається, посковзується, але строго кричить:

— Сидір, держись! Не сковжайсь, а то впашеш. Понімай дело... Ти, брат... ти, брат, тьомний... Держись.

Сидір придержує його і зводить з насипу. В лице тепло і вохко нашить духом болота, осоки, очерета.

— Ваню, гай?

— Гай, брат, гай... Держись хорошо. Стежкою ступай... А ті де? Ідуть? Дядьку Семене, їдете?

Дядько Семен з задумливо-величним виразом круглого лица з'їзжає на задній части тіла з насипу, держачись руками за землю, як на саночках.

Дядько Микола з стрівоженою, розтеряною посмішкою сидить уже внизу і обтрусує картуз. Поводатарь бачить це і регоче, пересипаючи сміх добродушними матюками на адресу цядьків.

— Ваню! А кринички часом немає?—несміло питає Сидір.

Ваня діловито оглядається: попереду велика калюжа з сизо-зеленим нальотом і слідами від свиней, які, видно, сласно лежали в болоті. Осока біля калюжи помнята, поламана і скрізь свинячий гній, ямки від копит.

— Криниця?—перепитує Ваня.—Єсть! Та ще яка! З журавлем. Така, яку ти саме любиш. Січас прийдемо. Дядьку Семене! А ну, ногами мені! Січас буде криничка. Сісти хочеш? Тільки, брат, до кринички підступитись не можна. Посидиш на травиці, а я тобі принесу води. Добре?

— Добре...—шепоче Сидір і тихо перебирає клапани гармонії.

Ваня садить його біля калюжі і тут же примощує дядьків, що підходять обнявшись.

— Зараз Сидору з кринички води витягнемо...—говорить він, підморгуючи дядькам і роблячи знак мовчати.—Це у Сидора перше діло—з кринички води напиться. Він, як був видющим, так усе любив біля кринички овець пасти. Правда, Сидоре?

— Коло кринички холодочок...—немов виправдуючись, винувато й соромливо говорить сліпий.

— Понятно!—згоджується Ваня.—От і тепер: там сонце, а тут холодок.

— Ваню!—кличе сліпий і робить рукою знак, щоб той підійшов ближче. Ваня знає, про що буде мова, але підходить і нахиляється до Сидора. Той намагає його ухо, підносить уста до його й шепоче:

— Подивись, чи є жабки з червоненькими черевцями. Та не бий, як тоді... Тільки подивись та скажи мені...

— Добре!—радісно кричить Ваня й, підвівшись, іде до калюжі. По дорозі він виймає з торби, що висить у його на боці, білу з червоними на ній квітками чашку і скидає черевики, надіті на босу ногу. Потім влазить трошки в воду, розводить чашкою зеленофіолетові плями на ній і набирає повну чашку. Набравши, заглядає: вода жовта з жирними кружальцями і в ній прудко плавають якісь маленькі довгасті червячки. Ваня нерішуче думає і вихлюпує воду в калюжу.

— Глибока криничка!—кричить він до берега.—Трудно доставати.

І ступивши ще крок уперец, знов розгортає фіолетові плями й засуває чашку глибоко в воду, так що аж рукав умочується. Знов дивиться, але вода така сама і такі самі червячки. Тоді Ваня весело кричить: «Є, набрав!» і з чваканням витягаючи угрузлі в болото ноги, п'яно хитаючись, виходить на беріг.

Дядько Семен поважно і пильно, але з просвітком здивовання, дивиться, як він підносить чашку сліпому і вклада йому в руку. Сидір посміхається соромливо і ніжно і бере чашку, як чарку з вином після причастя. Він чує на собі погляди і йому, може, хотілось-би, щоб на його не дивились, щоб остатись на одинці з цією чистою, прозорою водою з кринички. Але нічого не зробиш. Він обережно, поволі, боячись вихлюпнути хоч краплинку, підносить до уст і прикладається ними до краю чашки.

— Криничкою пахне...—трошки однявши губи, щастливо говорить він убік Вані і знов прикладається. Потім перехилив і починає

пити. Тепла, смердюча, густа плинність зупиняє його.

— Щось дуже тепла вода?—нерішуче говорить він.

— Тепла?—гука Ваня.—Отто! Нагрілася, мабуть. Бо це копанка, а не криниця.

— Ага, ну да!—посміхається Сидір і знову п'є.

Дядько Семен дивується все більше та більше. Нарешті не витримує і строго говорить:

— Брось!.. Не пий... Чуєш ти? Не пий; скверна вода, з калюжі. А ти нащо напуваєш тьомного чоловіка з такої гадості? Сввья!

— Не, вода хороша...—говорить він.—І як на доказ, знову п'є повільно, невеличкими ковтками, як п'ють холодну воду, котра аж дух забиває і в зуби заходить.

Ваня приставляється сердитим і кричить дядькові Семенові:

— Дядьку Семене! Не збивайте чоловіка. Чоловік хоче пити, насилу до криниці добрався, а ви збиваєте. Що ж то ви думаєте, він сам не може розібрати, яка вода з калюжі, а яка з криниці? Ого! Та він вам лучче видющого понімає. Правда, Сидоре? З криниці вода?

— З криниці...—без всякого вагання відповідає Сидір і задоволено витирає губи рукавом.

— Добра вода?

— Хороша...

— Ну, от бачите. Його обманеш! Ого!

Сидір дивиться кудись перед себе своїми пукатими, глухо забитими очима і винувато, несміло питає:

— Ваню! А... а жабки є?

— Є! Гарнюсенки! Так ножками перебірають...

— Не бив?

— Ну, от !Чого ж би я бив їх? Що ж я не розумію, що це тежє живі створєня, чи що? Ну, треба рушати... Дядьку Миколо! Еге, спати не треба, рано ще. Дядьку Семене, беріть Миколу...

Дядько Микола, пустивши довгу, як павутиння слину з губ, схиливши журно голову, куняє. Дядько Семен бере його під руку і підводить. Микола спокійно, сонно мотукається, стає на ноги і несподівано цілує Семена прямо в губи. Той серйозно одплювується і тягне його за Сидором і Ваньєю.

Коли підходять до хати дядька Миколи, на дворі вже темно. Хата стоїть на самім вигоні і робить вражіння не хати, а покинутої повітки. На зустріч гостям вилазить звідкись паршивенька чорненька собачка і слабенько поскавулює, немов на щось жаліючись.

Сидір видимо хвилюється, а Ваня усе щось шепоче йому на вухо.

Дядько Микола, почувши себе хазяїном, виявляє жвависть, надзвичайну діловитість і строгість. Він кричить і тупа ногами на собачку, з грюкотом одчиняє двері, лає лампу, сірники, лави і покійну свою жінку, яка примушує його тепер самому все робить. Ваня теж кричить, розпоряджається, одсовує стіл на середину хати, гупає лавами, мисками. Дядько Семен поважно заспокоює їх і, ходячи по хаті, старається ступати рівно, для чого держиться руками за стіни.

В хаті крім стола і лав нічого нема, навіть нема миски, щоб висипать в неї солоні огірки. Вані неодмінно хочеться, щоб усе було «по порядошному», щоб конче була миска.

Сидора садовлять на лежанці і він сидить, звисивши ноги і напружено слухаючи всім тілом звуки круг себе та чогось ждучи.

Нарешті голос Вані зникає. Сидір, помітивши це, схвильовано перебирає клапани і раптом починає грати «Вербичку». Потім кидає і сам собі підспівуючи, грає «Сонце низенько». Цю пісню вивчив його один панич на станції.

Дядько Микола сідає поруч з ним, довго дивиться, як Сидір перебирає клапани і несподівано затуляє йому рота рукою.

— Прекратить ету пісню!—рішуче наказує він.—Грай польку!

Сидір одхиляє лице од Миколиної руки і, переставши зовсім грати, сидить непорушно.

— Грай кажу!—шарпа за гармонію Микола.

— Я зараз, дядьку, не можу польки, — тихо відповідає сліпий.

— А щож ти можеш?

Сидір мовчить. Дядько Микола знов шарпа, але в цей мент в сінях чуються голоси Вані і якоїсь жінки. Дядько Микола кидає сліпого й трохи не звалюється з лежанки до долу на зустріч гостям. Сидір же глибоко, трудно зітхає, нервово водить руками по гармонії і посміхається винуватою, розслабленою й чекаючою посмішкою.

— Сидоре!—кричить з порогу Ваня.—Понімай цело! Знаєш, хто прийшов? Грай марша, сто чортів його мамі!

— Добрий вечір вам у хаті!—дзвінко й тоненьким голоском говорить жінка. Вона невеличка, худенька, з довгими руками. На голові у неї біленька хустина, яка прикриває тільки півголови, так що видно ріденьке волоссячко, ретельно прилизане і проділене посередині широким білом проділом. Очі у неї невеличкі і так широко посажені, що хочеться взяти цю голову й здушити на висках, щоб зблизити очі. Губи тоненькі і з-за них визирають гострі й рідкі, як у мишей, зубки.

— Настунько! Первим ділом знаєш до кого?—командує Ваня, ставлячи дві пляшки горілки на стіл.—Понімай дело!

Настунька, явно кокетуючи, підбігає до сліпого й бере його руку.

— Драстуй, Сидоре!—говорить вона, сильно шарпаючи униз руку.—А що, дождався?

Сидір зразу від хвилювання не може говорити і тільки часто дихає розкритим ротом. Але руки Настуньки не випускає. Потім хрипко говорить:

— Діждався... Скучив.

Ваня кашляє і робить Настуньці якісь строгі знаки. Настунька розуміє його і вилазить на лежанку. Сівши поруч з сліпим, вона обнімає його за шию рукою і пригортається. Сидір намагає збоку себе місце і стараючись не скинути Настунькиної руки з своєї шиї, одклада гармонію. Потім шукає другу руку сусідки, знаходить і починає ніжно, любовно гладити її обома своїми руками. Рука Настуньки шорстка і пальці тверді, як коріння. Але Сидір зворушено, з якоюсь навіть жалістю, ледве чутно, соромливо говорить:

— Пальчики ніжнісенькі!..

І потім додає ще тихіше:

— От-такі були у моєї сестрички, що переїхало томобільюю...

Тим часом Ваня розкубрює горілку, ріже хліб і виймає з торби оселедці. Дядько Микола, обнявши Семена і схилившись з ним так низько з лави, немов вони шукають голку на землі, щось п'яно оповідає.

— Ну, готово!—кричить Ваня.—Господогості, садіться за стіл! Настунька, веди Сидора! Понімай дело. Дядьки, а ну годі там варнякати. Горілка прохолоне.

Сидорові не хочеться вставати з лежанки, але Настунька стягла його звідти і веде до столу.

Спочатку п'ють поважно. П'ють із зеленої лямпадки, яка сама стоять на столі не може. До кожної чарки примовляють. Навіть дядько Семен довго жує вусами, вороже дивиться на лямпадку і говорить:

— Ну, ххай же ббуде, як то говориться... щоб вороги...

— Дай боже!

Сидір також випиває одну чарку, випиває з огицю і цуже скривившись. Але Настунька не кривиться, тільки витирає губи ребром пальця і легенько спльовує по-за себе. Ваня підливає їй одну за одною, минаючи навіть дядьків. Хутко очі їй робляться ще меншими, волосся висмикується і вона вже не перестає сміятись дрібним і закотистим смішком.

Сидір весь час сидить, повернувшись лицем до Настуньки. Від горілки чи чого иншого смугляві щоки його горять темним гу-

стим рум'янцем. Він що-хвилини несміло й соромливо проводить рукою по рукаві кохточки Настуньки, немов пробуючи матерію на ній. Пити він рішуче відмовляється, не дивлячись на погрози Вані «на смерть посердитись». А коли п'є Настунька, він посміхається довгою, болючою та непорушною посмішкою і сидить рівно, застигло, немов прислухаючись до чогось.

Горілки вже немає. Дядько Микола вмочає хліб в горільчану калюжу на столі і пхає той хліб у рот Семенові. Цей тісно стулює губи, водить головою то вправо то вліво і грозиться пальцем, але говорити боїться, щоб не раззявити рота.

Ваня весь масний, губи йому спухли і очі червоні та злі. Він весь час обнімає Настуньку, мнє їй груди і два зуби його випинаються з-за губ якось жорстоко й понуро.

— Сидоре!—вмить вередливим і власницьким тоном кричить він—Що ж ти не хвалиш Настуньку? Красива вона? Говори січас!

Настунька сміється і б'є Ваню рукою по плечі. Але Ваня поважно зупиняє її і дивиться злими, з червоно-жовтимй висгниками, очима на Сидора. Той мовчить і соромливо посміхається.

— Може, заграють що небудь?—з коротким лукавством нарешті пропонує він.

— Верно, заграють!—згоджується дядько Микола, ловлячи рукою огірок.

— Не, постой! Заграють успіється. Ти одвічай, як тебе питають. Ти не задавайся тут. Кажи!

— Красива...—з усиллям і, видно, страждаючи говорить Сидір. І зараз же, немов вибачаючись перед Настунькою, гладить її рукою по рукаві.

— А білява чи чорнява вона? Стійте цяцьку Миколо, ви слухайте лучче. Я, сто бісів його матері, брехні не люблю, я правду люблю! От що!—І він стука кулаком по столі, від чого лампадка підскакує і боком зробивши круга, як півень коло курки, підкочується до порожньої пляшки.

— Білява чи чорнява? Говори січас!

Сидір робиться серйозним.

— Чого ж ти, Ваню, сірчаєш?

— Я не сірчаю, а ти говори. Чорнява?

— Чорнява.

— Так Дядьку Семене, чуєте? Настю, мовчать! А очі які?

Сидір зітхає, мовчить і відповідає:

— Карі.

— Настько! Сиди тихо!

Настька закриває руками лице, особливо свої синенькі водянисті оченятка і сміється—сміється.

— Ну, так ти, брат, ошибку поньос, чуєш? Дядьку Миколо, дядьку Семене, чорнява чи білява Настунька?

— Білява...—серйозно й поважно говорить Семен.

— Як воша, стерва, білява!—З захватом кричить Микола і лізе цілуватись з Настькою.

— Чув?

Сидір мовчить і непокійно водить пальцями по столі.

— Ліг би ти спати, Ваня...—раптом сумно промовляє він.

— Оце так!—регоче Микола.—Оце сказав у саму точку!

Ваня знов стука кулаком по столі.

— Не, ти не крути! Чув, тебе питають?

— Чув, та неправда, — спокійно й упевнено відповідає Сидір.

— Так я, виходить, брешу? І дядько Семен бреше? Настька, кажи: ти чорнява чи білява? Перестань сміятися, кажи: білява чи чорнява?

Настька ніяк не може перестати сміятись, аж гикавка на неї нападає. Вона пада головою на стіл і заливається, підскакуючи від гикання.

Сидір кладе їй руку на спину і сидить з ніжно-сумним жаліючим усміхом на лиці. Але Ваня хапа її за голову, одверта назад і зо всієї сили для чогось дує в лице. Настька ще дужче зачочується. Тоді Ваня ловить її пальцями за ніс і зо всієї сили здушує його. Настунька вмить стихає і вириває свій ніс. В очах у неї зразу з'являються сльози і п'яні, тонкі, заслинені губи кривляться болем і плачем.

— Біля—ава...—схлипнувши з гикавкою викрикує вона і знов несподівано сміється.

Сидір, зачувши сльози в голосі її, стурбовано ловить її руку і гладить, але Ваня кричить йому в саме лице:

— Ну, що? Чорнява?

Сидір не відповідає, але по лиці його помітно, що він нікому, навіть самій Настуньці не вірить.

-- Нічого, Сидоре! — кричить дядько Микола. — Чи чорнява чи білява аби любила! Правда, Семене? Моя була чорнява, а не любила мене бідного. Хай їй царство небесне і вічний покой, а що не любила, то не любила...

Дядько Микола вже зовсім червоний і на циво розм'яклий. Круглі, зелененькі очі його самі плачуть, хоч хазяїн їх кричить і сміється.

— А любить тебе Настунька, Сидоре? — питає знов Ваня.

— Не треба, Ваня, сірчать...—замість відповіді з тихим сумом говорить Сидір.

— Та хто сірчає?—стискає плечима Ваня.— Сірчать ніхто не думає. Ти думаєш, як на твої гроши випили, так і сірчать січас? Ми не сірчаєм. Я сам, брат, три года на гармонії у первих рестуранах грав і заробляв не таку копейку. Коли-б пальця не зламав, так я б собі вже три націла купив.

— А чого ж на мене сірчаєш?

— А того, що не люблю брехні. Поняв? Не люблю і край! Як тобі говориться, що білява, так, значить, білява. А брехні не наца. А Настька твоя—шлюха всесвітня! Чув? Вона з усім селом тягається Я, брат, правду люблю!

— Неправда...—хрипко говорить Сидір, але видно, як він робиться блідим.

Цього Ваня вже не може стерпіти.

— Неправда?!—з погрозою повторює він і не говорячи більше ні слова, починає тут же цілувати й мняти Настуньку. Потім зриває з неї кохточку, розриває сорочку, хапа руку Сидора і водить нею по голому тілі Настуньки, яка зо сміхом одбивається й кричить, що їй лоскотно.

Сидір мовчки з писком якимсь в середині грудей схоплюється на ноги, шарпається вбік і, витягнувши руки, біжить просто на стіл, за яким куняє дядько Семен. Спіткнувшись і зваливши Семена, він кидається в другий бік і налітає на стіну.

— Гу-гу-гу!—страшенно регочеться Ваня, аж присідає.—От опікся! А що, брат? Га? Та куди, куди, дядька Семена задушив! Та не туди, сліпець, стіну проломиш!

Сидір раптом зупиняється і лягає просто

подолу, повернувшись лицем до землі і витягнувшись, як мертвий.

Звалений з лави дядько Семен непорозуміло сидить долі й озирається. Потім спльовує і спокійно лягає тут-же.

Сліпий довго лежить як задубілий, закривши руками лице, немов боячись, що прозріє і крізь дірочку щось побачить.

Ваня регоче. Потім до його реготу прилучається стомлене хіхікання дядька Миколи і сонний смішок Настуньки. Вона вередливо чогось просить і чути, як плюється.

— Пить?—весело кричить Ваня.—Взавтра питимеш. Тепер лягай спать. Іди, я тебе покладу.

Він бере в оберемок розпатлане, розчавлене тіло дівчини і несе його до Сидора.

— Посунься, Сидоре, Настя з тобою хоче спати лягти. Вона зморилась та спатки схотіла.

Сидір не рушиться. Але Ваня кладе Настуньку поруч з ним і одходить. Настя знов обнімає сліпого і, сміючись, починає шарпати його.

— Сидоре, посунься!—кричить вона так, ніби він, справді, спить.

Сидір неначе не чує. Настя починає його лоскотати, сміючись і навалюючись на його всім тілом.

Ваня весело обнімає за ший дядька Миколу і вони, похитуючись та завівши пісні, виходять на двір. Чорненька собачка злякано гавкає, але Микола грізно тупотить на неї ногами і вона перелякано тікає кудись у північній ночі.

Ваня сідає на призьбу і тягне до себе Миколу. Вони довго сидять там, хитаючись з боку на бік і співаючи завиваючими, хрипкими голосами. Ніч темна, душна і повітря густе та вохке.

Нарешті, дядько Микола починає приста-
вати. Голос його обривається і якийсь мент
його зовсім не чути, потім умить вибухає,
як вирвавшись звідкись і знову зникає.

Тоді Ваня потихеньку кладе цядька на
призьбу, а сам мовчки на шпиньках іде в хату.

І раптом на порозі зупиняється, як осто-
пілий. Під стіною рівно сидить Сидір, а на
колінах у його спить Настунька. Сидір ніж-
но гладить її волосся і щастливо посміха-
ється. Зачувши чиїсь кроки в дверях, він
підводять голову і шепотом питає:

— Ваню! Це ти?

Ваня не відповідає й понуро дивиться на
сліпого.

— Ваню! Ти?

— А що тобі?

— Ваню! Ти не сірчай на мене. Подай,
братіку, Настуні води... Вона прокинеться та,
мабуть, пить захоче.

Ваня, матюкнувшись, круто повертається
і виходить з хати. Він довго стоїть на однім
місці і нарешті лягає на призьбі з дядьком Ми-
колою.

В хаті тихо. Чорненька собачка злодій-
кувато з підібраним під себе хвостом прокра-
дається під стіл і починає хрюмати голівки
оселедців.

Сидір сидить тихо, нецвижно, цивлячись
в вічну пільму всім щасливим лицем своїм
і щось бачить там своє, невидне видючим.
Рука його обережно, м'яко гладить густе,
чорне волосся красуні дівчини, котра вірно й
до смерті любить його.

ЗМІСТ III-го ТОМУ.

1. Момент	ст. 3
2. Глум	„ 27
3. Рабині справжнього	„ 51
4. Записна книжка	„ 73
5. Купля	„ 93
6. Кумедія з Костем	„ 131
7. Щось більше за нас	„ 147
8. Зіна	„ 175
9. Сліпий	„ 195

Винниченко В. [891.79-32 (В. Ш.01)].

1924.—Твори. Том III.

Харків — Київ. Кооперативне видавництво «Рух».
[Державний трест «Київ-Друк», друкарня 8-ма, вул. Л. Тол-
стого (був. Караваївська) ч. 5.] (18×12). Стор. 220 + 2 нен.
др. 3000 прим.

Українське Кооперативне Видавництво „РУХ“

розпочало друк творів

ІВ. ФРАНКА, В. ВИННИЧЕНКА і М. ВОВЧКА.

ТВОРИ В. ВИННИЧЕНКА

буде надруковано до кінця 1924 р. в вісімнадцяти томах.

ВЖЕ ВИЙШЛИ З ДРУКУ:

Т. I. Кн. 1. (Краса і сила. Заручини. Контрасти. Антрепреньор Гаркун-Задунайський). Стор. 224. Ціна 90 коп.

Т. I. Кн. 2. (Голота. Біля Мащини. „Мнімий Господін“). Стор. 210. Ціна 90 коп.

Т. II. (Дим. Темна сила. Хто ворог. На пристані. „Уміркований“ та „Щирий“. Раб краси. Малорос—Європеець. Голод. Честь. Ланцюг. „Солдатики!!“). Стор. 214. Ціна 90 к.

Т. III. (Момент. Глум. Рабині Справжнього. Записна книжка. Купля. Кумедія з Костем. Щось більше за нас. Зіна. Сліпий). Стор. 220. Ціна 90 к.

Т. IV. (Дрібниця. Студент. Кузь та Грицунь. Таємна пригода. Чужий епізод. Тайна). Стор. 204. Ціна 90 к.

ДРУКУЄТЬСЯ:

Т. V. (Історія Якимового будинку. Промінь сонця. Федько Халамидник. Маленька рисочка. Чекання. Таємність. Виривок з „Споминів“).

Т. VI. (Босяк. Радість. Терен. Талісман).

Т. VII. (Боротьба. Суд. Роботи! Олаф Стефензон. Багришенька. Бабусин подарунок).

В т.т. VIII—XII буде надруковано п'єси В. Винниченка: Дізгармонія. Щаблі життя. Великий Молох. Memento. Чужі люде. Базар. Брехня. Співочі товариства. Чорна пантера і білий медвідь. Дочка жандарма. Натусь. Молода кров. Пригвожені. Панна Мара. Гріх. Між двох сил. Закон.

В т.т. XIII—XVIII—романи: Рівновага. „По-свій“. Божки. Чесність з собою. Хочу. Записки Кирпатого Мефістофеля.

Видані твори Винниченка продаються по всіх книгарнях України.

Українське Кооперативне Видавництво «РУХ».

Адреса Правління і книгарні:

ХАРКІВ, вул. 1-го Травня, ч. 10.

10
A

860 y

ор. 60 к.
(1986)

ДВО „РУХ“

ГОЛУЧА

Українське Кооперативне Видавництво

„РУХ“

ДРУКУЄ ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ

ІВ. ФРАНКА.

PI

860

y